ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਾਲੋਨੀਅਲ ਜਗੀਰਦਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ, ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਯੌਰਪ ਵਿਚ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਹਰਬਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਮੁੜਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਯੌਰਪ ਤੋਂ ਆਰਟ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਆਉਣਾ, ਪੁਰਾਣੇ ਆਰਟ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਔਜ਼ਾਰਾਂ, ਤਕਨੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਧਨੀ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਧੀ, ਤਿੱਖਾ ਦਿਮਾਗ, ਉਚ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੀ ਮਾਲਕਣ, ਹਰ ਨਜ਼ਰ ਉਸ ਉਪਰ ਜਾ ਟਿਕਦੀ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ – ਆਰਟਿਸਟ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਸੁਚਾਰੂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਥਾਣੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਪੀਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਈ, ਫਿਰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੀ ਉਤਾਰਾਂਗੀ? ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥੂਲ ਸਾਕਾਰ ਜਗਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਕੇ ਰੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼, ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ, ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨਗੇ, ਉਤੇਜਨਾ ਕੈਨਵਸ ਉਪਰ ਉਤਰ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਐਮਿਲੀ ਡਿਕਿਨਸਨ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਮੈਂ ਪੌਣਾ ਵਿਚ ਘੁਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਹਾਂ,
ਮੈਨੂੰ ਤ੍ਰੇਲ ਬੂੰਦਾਂ ਨੇ ਆਤੁਰ ਕੀਤਾ।
ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਨੀਲੀ ਪੰਘਰੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ,
ਮੈਂ ਬਸੰਤ ਦੀ ਅਨੰਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਰਟ ਹੋਵੇ, ਆਰਟ, ਕਾਮੁਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਏਨਾ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਮਾਨੀ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਈਕਲ ਨੈਸ਼ਨੇਲ ਦੇ ਬੀਓ ਆਰਟਸ ਕਾਲਜ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਦੋਂ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਸੀ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਸੱਤ ਸਾਲ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਕੈਨਵਸ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰੱਸ਼ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਲ ਗੋਗੈਂ ਦਿੱਸ ਜਾਂਦਾ, ਕਦੀ ਸੇਜ਼ਾਨ, ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਖੇਤਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਨਗਾਗ ਦਾ ਪਿੰਡ ਮਾਰਲੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਦੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜੰਤਾ ਅਲੋਰਾ, ਖਜੁਰਾਹੋ ਦੀ ਕਲਾ ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਮਨਵਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਜੇ ਨਾਨਕਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ ਦਿਲਕਸ਼ ਨਾ ਲਗਦੇ। ਉਲਟ ਹੋਇਆ, ਪੱਛਮੀ ਤਕਨੀਕ ਸਿੱਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੈਨਵਸ ਉਪਰ ਉਤਾਰਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ – ਉਹ ਲੰਮੀ ਚੁੰਜ ਵਾਲੀ ਨਿਕੀ ਚਿੜੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹਰੇਕ ਫੁੱਲ ਦਾ ਰਸ ਪੀਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਜ਼ੇਵਰ, ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ, ਲੰਮੇ ਝੁਮਕੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨਿਕਲਦੀ, ਹਰ ਸਵੇਰ ਉਸਨੂੰ ਨਵਾਂ ਖਿਆਲ ਤੇ ਨਵਾਂ ਇਸ਼ਕ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਧੇੜ ਬੁਣ ਅਨੰਤ ਸੀ, ਇਸੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਕਿਰਤਾ ਉਪਜੀਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਉਹ ਅਮੀਰ ਘਰ ਦੀ ਧੀ ਤੇ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਲਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਸਿਖਾਏ। ਉਸਨੇ ਗਰੀਬ, ਉਦਾਸ ਪੇਂਡੂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਮਜੀਠੀਆ ਖਾਨਦਾਨ, ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਪਰਿਵਾਰ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਰੀਬੀ ਸੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਏਕੜਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਦ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਭਾਗ ਬਚਾਉਣ ਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਿਆ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਿਆ।ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਦੇ ਬਾਬੇ, ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਤ ਬਦਲੇ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਸਰਦਾਰ 1857 ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਕਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਯੁੱਧ ਜਿੱਤਣ ਬਾਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖੁੱਸੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲੱਾਟ ਕੀਤੀ।

ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1870 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਚਾਚੇ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ ਗੰਨਾ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸ਼ੂਗਰ ਮਿੱਲ ਲਾਈ। ਇਹ ਧਨੀ ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਰਿਹਾ, ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦਿੰਦਾ, ਸਿਖੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਧਨ ਦਿੰਦਾ, ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਫਲ।

ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਮਰ ਖੱਯਾਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਨੇ ਸਰਮਦ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੋਗ, ਅਤੇ ਲਿੱਪੀਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ। ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਰਹੀ, ਟਾਲਸਟਾਇ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ - ਮੇਰੇ ਸਰਦਾਰ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪੰਜਾਬ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ, ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਸਮਾਜਕ ਮੁਕਤੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਆਰਟਿਸਟ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਲਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਭੈਣਾਂ ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਵਿਚ ਜੰਮੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗ ਮਗਰੋਂ ਭਾਰਤ ਆਈਆਂ।

ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗਿਊਲਾ ਜਰਮਾਨੂ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਖੋਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਉਸਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਆਤਮ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਦਾਸੀ ਘਟਾਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਕ ਭਲੀ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਰੂਹ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਡੇ ਰਾਹ ਵਖ ਵਖ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕਈ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕੀਤੀ, ਬੇਸ਼ਕ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਰੁਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਥੋਂ ਬਾਦ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇਗਾ, ਇਸਦਾ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।

ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਾਕੀ ਪਰਿਵਾਰ ਧਨ ਅਤੇ ਸ਼ੁਹਰਤ ਖੱਟਣ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਇਕਾਂਤਪਸੰਦ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਮ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸੀ। ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਿਰੱਕਤ, ਨਿਰਲੇਪ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨਹੀਂ, ਫੋਟੋ ਆਰਟਿਸਟ, ਜਿਹੜਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਫੜਦਾ।ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਸੀ ਫੋਟੋਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਸਾਰੀ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਆਪਾਚੀਨਣ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਵੱਲ ਸੇਧਿਤ ਹੈ। ਵਾਈਵਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਇਕ ਦਰਜਨ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ। ਉਦੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਆਟੋਕਰੋਮ ਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਸਨ। ਅਮ੍ਰਿਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਾਬਤ ਕਰਦੀ ਕਿ ਕੈਮਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੁਹ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਕੰਮ ਚਿਤਰਕਾਰ ਕਰੇਗਾ।

ਮਜੀਠੀਆ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋ ਂਬਾਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। 1888 ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਕੈਪਟਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਗਏ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਧੀ ਨਾਲ ਬਾਦ ਵਿਚ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ, ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਬਲਰਾਮ, ਸਤਿਆਵਾਨ, ਵਿਵੇਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀ ਸੁਮੇਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਖਿਦਮਤਗਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਲੰਡਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਲੰਡਨ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬਾਂਬਾ ਸੋਫੀਆ ਜਿੰਦਾਂ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਬਾਂਬਾ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਫਿਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣ ਦੀ ਇਛੁੱਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਬਾਂਬਾ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਦੇਖੇ। ਉਸਨੇ ਸਰਦਾਰ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਹਸ਼ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਂਬਾ ਨੇ ਇਕੱਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸਕੱਤਰ ਮੇਰੀ ਐਂਟੋਨਿਟ ਨੂੰ ਵੀ ਸਫਰ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਐਂਟੋਨਿਟ ਚੰਗੀ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ, ਸਭਿੱਅਕ, ਨੇਕ ਕੁੜੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਂਟੋਨਿਟ ਸੁਹਣੀ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਬਾਂਬਾ ਸੰਗੀਤ ਉਪਰ ਫਿਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਹੁਣ ਦਿਲਚਸਪ ਰਹੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਭੂਰੇ ਵਾਲਾ ਵਾਲੀ ਭਰ ਜੁਆਨ ਐਂਟੋਨਿਟ ਨੂੰ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜਿਆ। ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀ ਦੋਸ਼, ਉਹ ਸੀ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ, ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਹਰ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਧੜਕਣ ਵਧ ਜਾਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ, ਸਾਊ ਕਿਸਮ ਦਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਾਹਿਤ, ਫਲਸਫਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਸ ਕੁੜੀ ਅੱਗੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਈ। ਸਾਲ 1912 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਦੀ ਰਸਮ ਹੋਈ। ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਮਹਾਂਨਗਰ ਦਾ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਿਥੇ ਅਨੇਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ, ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰਾਜਧਾਨੀ। ਬਾਂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਰਹਿ ਗਈ। ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਡਾਕਟਰ ਸਦਰਲੈਂਡ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, 1957 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਰੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਹਵੇਲੀ, ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਆਪਣੇ ਖਾਨਸਾਮੇ ਕਰੀਮਬਖਸ਼ ਸੁਪਰਾ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੁਰਾ-ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਕਰੀਮਬਖਸ਼ ਤੋਂ ਕਲਾ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਵੇਲੀ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਰਹੇ ਪਰ ਫਿਰ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹੰਗਰੀ ਚੱਲਿਆ ਜਾਏ। ਹੰਗਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਲਏ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਫਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਖੋਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰ. ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਖਿਦਮਤਗਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਮਿਸ ਬਾਂਬਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੁਸੀਬਤ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਪਤਨੀ ਸਮੇਤ ਹੰਗਰੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਉਹ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਦ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਾਲ ਬਾਦ 30 ਜਨਵਰੀ 1913 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਾਲੇ ਵਾਲ, ਮੋਟੀਆਂ, ਸੁਹਣੀਆਂ, ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਚਿੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਮਾਂ ਆਖਦੀ - ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਆਖਦਾ - ਇਸਦੀ ਜਾਣਨ ਸ਼ਕਤੀ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ ਦੂਜੀ ਧੀ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਮੇਰੀ ਐਂਟੋਨਿਟ ਦਾ ਬਾਬਾ ਧਨਾਡ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਅਫਸਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਿਆਨਿਸਟ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਸੀ ਉਪੇਰਾ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਰੋਮ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਉਪੇਰੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਕਰਸ਼ਣ ਸੀ, ਲੈਅ ਸੀ, ਇਟਾਲੀਅਨ ਜ਼ਬਾਨ ਬੋਲਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਮਾਹਿਰ ਯਹੂਦੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਦ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਬਲਾਂਕਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਬਲਾਂਕਾ ਦਾ ਪਤੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਸੱਤ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਾਊਸ ਦੇ ਐਨ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਬੈਡਰੂਮਜ਼ ਦਾ ਸੈਟ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਮਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ - ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਜ਼ਕ ਬੇਬੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪੰਘੂੜੇ ਵਿਚ ਚੁਪਚਾਪ ਲੇਟੀ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ, ਕੋਈ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ, ਫਿਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ, ਸ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਪੰਛੀਆਂ ਵਰਗੀ ਟੁਣਕਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਨੌ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੰਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹੀਆਂ ਫੜ ਕੇ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਦੌੜਦੀ, ਫੜਨ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚੀਕਦੀ, ਹੱਸਦੀ, ਜੁਲਾਈ 1914 ਤੱਕ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਹੰਗਰੀ ਵਾਕ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਗਈ, ਗਵਾਂਢੀ ਬੱਚਿਆ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲਾਅਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪਿਆਰ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਭੈਣ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਕਰਦੀ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਖਿਡੌਣੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ, ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਲੇ ਨਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੀ। ਜਦੋਂ 17 ਨਵੰਬਰ 1918 ਨੂੰ ਬਪਤਿਸਮਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਅਨਤੋਨੀਆ ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਉਹ ਖੁਸ਼ੀਆ ਭਰੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਟਿਊਟਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਸ, ਬੱਚੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਆਹਰ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ। ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਲਿਖਣੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨੀ ਸਿੱਖ ਲਈ। ਰੰਗਦਾਰ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਹਰੇਕ ਖਿਡੌਣੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਉਡਦੇ, ਤੁਰਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ। ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਛਪੀ ਹੋਈ ਡਰਾਇੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਦੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਪਣਾ ਸਕੈਚ ਆਪ ਡਰਾਅ ਕਰਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਠੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਰੋਕ ਦਿੰਦੀ, ਬੇਸ਼ਕ ਗਲਤ ਬਣਾਏ, ਪਰ ਖੁਦ ਸਕੈਚ ਬਣਾਏਗੀ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ - ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਸਕੈਚਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਨੇ ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ? ਮੁਸ਼ਕਲ ਤਾਂ ਸਕੈਚ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟ ਕੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਥੇ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਜੰਗਲ ਬੇਲੇ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਲੱਗੇ।ਇਥੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਉਸਦਾ ਮਸੇਰ ਭਰਾ ਵਿਕਟਰ ਏਗਨ ਉਸਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਬਚਗਾਨੇ ਭੇਤ ਸਾਂਝੇ ਸਨ।ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਪਰਿਵਾਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ।ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਵਿਕਟਰ ਨਾਲ ਉਮਰ ਬਿਤਾਏਗੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ - ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨੀ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਤੋਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਨੋ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਦੋਂ ਵਾਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਰੰਗਾਂ ਦਾ, ਸਕੈਚਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਅਜ਼ਲ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆ

ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨਿਰੰਤਰ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੰਗਾਂ ਲਈ ਬਣੀ ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਾਸੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਬਾਦ ਵਿਚ ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ – ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਆਇਆ ਹਾਂ, ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਟੁਕੜੇ ਉਪਰ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ। ਡਾਕ ਦੇ ਲਿਫਾਫੇ ਉਪਰ, ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ। ਕੋਈ ਥਾਂ ਤਸਵੀਰ ਬਗੈਰ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਕਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਪੈਨਸਿਲ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਹਰ ਵਕਤ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਪੈਨਸਿਲਾਂ ਜੇਬਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਜੀਬ ਸ਼ਕਲ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬ ਮੂਰਤਾਂ, ਕੋਈ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਨੈਣ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ।

ਮਾਂ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਲੋਕ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਖਦੀ – ਇਹ ਗੀਤ ਪੇਂਟ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਵਾਂ? ਮਾਂ ਲੋਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਚਿਤਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਮਾਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਵਾਲ ਸਨ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਗੂਹੜੇ ਰੰਗ ਵਰਤਦੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਸਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਹੁੰਦੀ, ਮਾਂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਾ ਗਿਆਨ ਸੀ, ਨਾ ਰੁਚੀ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂ ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਨਿਰਾ ਬਕਵਾਸ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਖੇਡ। ਉਹ ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸ ਪੈਂਦੀ।

1920 ਵਿੱਚ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਫੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਗੀ ਲੋਕ ਲਾਲਾ ਹਰਦਿਆਲ, ਰਾਜਾ ਮਹੇਂਦਰ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਰਾ ਨੇ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਗਿਆ ਮਿਲੀ। ਦਸ ਸਾਲ ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਬਿਤਾ ਕੇ 2 ਜਨਵਰੀ 1921 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ।

ਵਾਪਸੀ ਬਰਾਸਤਾ ਪੈਰਿਸ ਇਸ ਲਈ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਉਪੇਰਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਅਸਲ ਮੋਨਾਲਿਜ਼ਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਮੁਗਧ ਹੋ ਕੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਖਲੋਤੀ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ – ਮਾਲਵਾ ਜਹਾਜ਼ ਉਪਰ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਂਦੀਆਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੇਕ ਕੱਟਿਆ, ਮਿਠਾਈ ਖਾਧੀ।

ਜੁਆਨ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਰਟ ਬਗੈਰ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਟੀਚਰ ਲੱਭਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਮੇਜਰ ਵਿਟਮਾਰਸ਼ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਉਸਨੇ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜਾ ਟੀਚਰ ਬੇਵਾਂ ਪੈਟਮਨ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੇ ਸਕੈਚ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਸੀ, ਉਹ ਲੰਦਨ ਦੇ ਸਲੇਡ ਆਰਟ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਬਾਦ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਖਤ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ – ਉਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਦੇਰ ਤਕ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਲਕੀਰ ਵਾਹ ਕੇ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ। ਤਿੰਨ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਦੋ ਡਾਈਮੈਨਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਢਾਲ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਣ ਗਈ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਸਾਂ, ਸਿਖਲਾਈ ਦਿੱਤੀ।

ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਬੰਬੇ, ਦਿੱਲੀ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਭਰਾ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ। ਮਜੀਠੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚਲੇ ਘਰ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚ ਆਉਣ ਪਿਛੋਂ ਖੁਦ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲੇ 2500 ਵਰਗ ਗਜ ਵਿਚਲਾ ਬੰਗਲਾ ਖਰੀਦਿਆ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਇਸ ਘਰ ਨੂੰ ਯੋਰਪੀਅਨ ਡਿਊਕਾਂ ਵਾਂਗ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ। ਛੋਟੀ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸੰਗੀਤ ਵਲ ਵਧੀ ਤੇ ਉਸਨੇ ਨਾਚ ਸਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

1921 ਦੇ ਸਾਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਇਕ ਜੁਆਨ ਇਟਾਲੀਅਨ ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਪਰਿਵਾਰ ਕੋਲ ਆਉਣ ਜਾਣ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਦੀ ਇਤਾਲਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਹਾਰਤ ਸੀ, ਜਲਦੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ਼ਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁਤਤ੍ਰਾਸ਼ ਦੇ ਬੀਵੀ ਬੱਚੇ ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸਨ, ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਬਣਾਈ ਕਿ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਇਤਾਲਵੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਫਲੋਰੈਂਸ ਦਾ ਗੇੜਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾ ਦੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਸਾਜਸ਼ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਜੁਆਨ ਗਿਆ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਫਲੋਰੈਂਸ ਚਲੀ ਗਈ। ਜਨਵਰੀ 1924, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸਾਂਤਾ ਐਨੰਸੀਆਟਾ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਖਤ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਜ਼ਾਬਤਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਫਲੋਰੈਂਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਸਨੂੰ ਇਟਾਲੀਅਨ ਆਰਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਏਗਾ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮਾਂ ਦਾ ਵਸ ਚੱਲਿਆ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਬਪਤਿਸਮਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਬਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਲੋਰੈਂਸ ਦੀ ਸੰਖਿਪਤ ਯਾਤਰਾ ਨੇ ਉਸ ਉਪਰ ਇਟਾਲੀਅਨ ਅਸਰ ਛੱਡਿਆ। ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਦੀ

ਇਛੁੱਕ ਸੀ ਪਰ ਇਥੇ ਯੋਰਪ ਵਰਗੇ ਉਸਤਾਦ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦਾਦ ਮਿਲੇ, ਨਾ ਸਿਹਤਵੰਦ ਆਲੋਚਨਾ। ਸਕੂਲੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਸਤੇ ਨੰਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਹਟਾ ਲਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਪਹਿਲੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਫਲੋਰੈਂਸ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਪਰ ਹੁਣ ਪਤਾ ਲਗਦੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਥਾਈ ਅਸਰ ਪਏ। ਰੈਨੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਿਲ ਉਪਰ ਜਮ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਿਰ ਬਾਦ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦਿਖਾਇਆ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਫਖਰ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਟਾਲੀਅਨ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਹਾਂ।

ਫਲੋਰੈਂਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਵਧੀਆ ਈਸਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਵਿਧੀਵਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੜ੍ਹੇ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਘਰ ਆ ਕੇ ਵਿਹਲੇ ਵਕਤ ਸਿੱਖੇ। ਉਹ ਕਲਾਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਥੇ ਬੰਨ੍ਹੀ. ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ? ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ – ਮੈਂ ਨਾਸਤਕ ਹਾਂ, ਨਾ ਰੱਬ ਵਿਚ ਯਕੀਨ, ਨਾ ਧਰਮ ਵਿਚ। ਚੁਕੋ ਆਪਣੀ ਬਾਈਬਲ। ਕਿਤੇ ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਨਾ ਵਿਗੜ ਜਾਣ, ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੀ ਜੀਸਸ ਐਂਡ ਮੇਰੀ ਕਾਨਵੈਂਟ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆਪਹੁਦਰੇ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਸਕੂਲੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੌਜ ਬਣ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਡਰਾਇੰਗ ਜਾਂ ਪਿਆਨੋ, ਬਸ ਦੋ ਕੰਮ ਕਰਦੀ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਟਿਊਟਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਫਿਰ ਹੰਗਰੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਫੈਸਲਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵਸਣਾ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਸਭਿਅਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿਖਾਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਆਨੋ-ਵਾਦਨ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਨੋ-ਵਾਦਨ ਸਿਖਾਇਆ। ਕਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪਿਆਨੋ-ਵਾਦਨ ਦੀ ਸਟਾਰ ਬਣ ਸਕਾਂ। ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਸਾਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪਿਆਨੋ ਸਟਾਰ ਬਣਾਏਗੀ। ਛੋਟੀ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੋਂ ਮਾਪੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਕਦਮ ਰੱਖਣਗੀਆਂ ਉਥੇ ਯਕੀਨਨ ਸ਼ੁਹਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਗੀਆਂ।ਇਹ ਕੁੜੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਉਲਝਣਾਂ, ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਨਗੀਆਂ, ਇਸਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ?

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਾਇਰ ਉਮਰ ਖੱਯਾਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੀ, ਅਨੁਵਾਦ ਪੜ੍ਹਦੀ। ਖੱਯਾਮ ਦੀ ਖੁਮਾਰੀ ਦੀ ਰੰਗਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਚ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਸ ਅਵਧੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਨ।

ਗਰਮੀਆਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਤੇ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਾਰ ਗੋਰਖਪੁਰ ਨੇੜੇ ਸਰਾਇਆ ਪਿੰਡ ਦੇ ਫਾਰਮ ਹਾਊਸ ਜਾ ਪੁਜਦਾ। ਇਥੇ ਆਊਟ ਡੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਪੂਰਨ ਪੇਂਡੂ ਯੂ.ਪੀ. ਕਲਚਰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ। ਔਰਤਾਂ ਉਸਦਾ ਆਖਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮਾਡਲ ਬਣਨ ਲਈ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ। ਬੇਸ਼ਕ ਦੱਖਣ ਤੱਕ ਜਾ ਆਈ ਸੀ ਪਰ ਗੋਰਖਪੁਰ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮਜੀਠਾ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਗਵਾਂਢ ਵਿਚ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੇਖਿਆ, ਪਤੀ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਤਨੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਜ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਿਚ ਗੁੱਡੀ ਵਾਂਗ, ਸਹਿਮੀ ਖਲੋਤੀ, ਇਨੇ ਵੱਡੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਬੇਵਸ, ਲਾਚਾਰ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਉਪਰ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਜ਼ਖਮ ਕੀਤਾ, ਸਤਹੀ ਭਾਵਕ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਪੱਕਾ ਦਾਗ। ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਵਿਚ ਔਰਤਾਂ ਉਦਾਸ ਹਨ। ਖਾਮੋਸ਼ ਰਹਿ ਕੇ ਜ਼ੁਲਮ ਝੱਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਭੀੜ ਵਿਚ ਗੁਆਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਦਬੀ ਹੋਈ ਹਿੰਸਾ, ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਔਰਤ ਛੁਰੇ ਨਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ।

ਜੁਆਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸਦੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਖੁੱਲ੍ਹ ਖੇਡ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਉਪਭਾਵਕ, ਨਾਦਾਨ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਹੈ। ਬਗਾਵਤ ਜੇ ਸਾਰਥਕ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਤੁਰੀ ਤਾਂ ਵਿਆਪਕ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੀ ਹਾਸਲ ਹੋਣਾ ਹੈ? ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਬਗਾਵਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਸੂੈਕਥਨ ਹੈ – ਜਿਵੇਂ ਕੰਜਰਾਂ ਕੋਲ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਹੁਨਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ, ਅਸੀਂ ਜਿਹੜੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਕੰਜਰਖਾਨਾ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਤਾਂ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਪਰ ਮੇਰੀ ਐਂਟੋਨਿਟ, ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ, ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ ਹੁੰਦਾ, ਮੇਰੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਦਿੰਦੀ, ਪਿਤਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸਨਿਆਸ ਲੈਣ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਅਸਰ ਬਾਲਮਨ ਉਪਰ ਛਾਪ ਛੱਡੇਗਾ ਹੀ। ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਸੈਲ ਔਰਤ, ਮਰਦ ਉਪਰ ਇਉਂ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਛੁਰਾ ਮਾਰਨ ਲਈ ਉਤਾਰੂ ਹੋਵੇ।

ਭਾਰਤੀ ਕੂਟਨੀਤੀਵਾਨ ਬੀ.ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫੋਰੀ, ਹੰਗਰੀ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਫੋਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲਾਂ ਘਰ ਬਿਤਾਈਆਂ ਕੁਝ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸ਼ਾਮਾਂ 96 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਯਾਦ ਹਨ, ਦੱਸਦੀ ਹੈ - ਮੇਰੀ ਐਂਟੋਨਿਟ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਫੋਰੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਅਗਸਤ 1936 ਨੂੰ ਫੋਰੀ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਨੇ ਆਖਰ ਵਿਚ ਹੰਗਰੀ ਦਾ ਲੋਕਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-

ਓ ਹੰਗੇਰੀਅਨ, ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਨਾਲ ਵਫਾ ਕਰਨਾ,
ਤੇਰਾ ਦੇਸ ਅੱਜ ਤੇਰਾ ਪੰਘੂੜਾ, ਤੇਰਾ ਦੇਸ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਤੇਰੀ ਕਬਰ।
ਜਨਮ ਵਕਤ ਰਾਖਾ, ਮੌਤ ਵਕਤ ਰਖਵਾਲਾ, ਓ ਹੰਗੇਰੀਅਨ।
ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਤੇਰੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਓ ਹੰਗੇਰੀਅਨ।

ਫੋਰੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਦਾ ਘਰ ਇੰਚ ਇੰਚ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸੀ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਪਹਿਨਣ ਤੱਕ ਸਭ ਕੁਝ। ਮੇਰੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਭਾਰਤੀ ਲਿਬਾਸ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਿਆਂ।

ਜੂਨ 1924 ਤੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 1929 ਤੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਰਿਹਾ। ਮਾਂ ਨੇ 1927 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਟੂਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਸ਼ੇਰਗਿਲ ਸਰਾਇਆ ਆਪਣੇ ਫਾਰਮ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਜਣੀਆਂ ਬਨਾਰਸ, ਕਲਕੱਤਾ ਤੇ ਦਾਰਜੀਲਿੰਗ ਲਈ ਤੁਰੀਆਂ, ਵਾਪਸੀ ਲਖਨਊ ਵਿਚੋਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਾਲ ਭਾਰਤ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਸਦਕਾ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਲਈ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਹੰਗਰੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮਾਮਾ ਇਰਵਿਨ ਬੈਕਟੇ, ਸ਼ੇਰਗਿਲਾਂ ਨੂੰ 1927 ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਬੈਕਟੇ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਅਤੇ ਲੱਦਾਖ ਤੱਕ 1500 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪਹਾੜੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ੌਕ ਵਜੋਂ ਪੇਂਟਰ ਸੀ ਪਰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵਜੋਂ ਹੋਈ। ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਭਾਰਤ ਆਪਣੀ ਸਨਾਤਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭੁੱਲ ਕੇ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮ ਦੀ ਕਲਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਭਾਰਤੀ ਪੂਰਬ ਦੀ ਮੂਲ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਫਰੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਦੇਸੀ ਬੰਦਾ ਜੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਿੰਦੂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਜਾਂ ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹੋਛੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਨਮਾਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਹੰਗਰੀ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਅਤੇ ਕਾਮਸੂਤਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। *ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਟ* ਉਸਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਾਲ 1963 ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋ ਕੇ ਛਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਆਰਟ ਸਦੈਵ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਸਲਾਮਿਕ ਆਰਟ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਿਆ, ਕਮਾਲ ਇਹ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਉਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਆਰਟ ਦੇ ਉਤਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ। ਇਹੀ ਇਸਦੇ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭੇਦ ਹੈ।

ਸ਼ਿਮਲੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਆਰਟ ਦੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਗੁਰ ਦੱਸੇ। ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਡਲ ਬਿਠਾ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਪੇਂਟ ਕਰੀਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਬੈਕਟੇ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪੇਂਟ ਕਰਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਕਲਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ, ਚੰਗੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਚੋਟੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕੇਗਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦਰਮਿਆਨਾ ਆਰਟ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਥੇ ਉਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੁੱਜੇਗੀ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤਿੱਬਤਿਨ ਇੰਡੋਲੋਜੀ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਮਵਰ ਸਕਾਲਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਾਸਤੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਏਗਾ। ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਮੇਰੀ ਨਾਲ ਪੈਰਿਸ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਮੰਨ ਤਾਂ ਗਿਆ, ਵੱਢੀ ਰੂਹ ਉਧਰ ਮੂੰਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ

ਸੀ। ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਸਾਲ ਦਾ ਬਨਵਾਸ ਕੱਟ ਤਾਂ ਆਇਆਂ, ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦੈ? ਇਸ ਬਨਵਾਸ ਨੇ ਜੋ ਜੋ ਸਬਕ ਸਿਖਾਏ, ਕੌੜੇ ਸਨ। ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਬੈਗ ਚੁਕ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਕਸ਼ਟ ਹੋਰ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਲੰਮਾ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਿਆ, ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸਭ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਛੜ ਗਏ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਚੰਭੇਜਨਕ ਫੈਸਲਾ ਸੀ, ਧੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਹਨੂੰ, ਆਰਟ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਉੱਜੜ ਕੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਲਵੇ। ਸਾਲ 1929, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਠਿਲ੍ਹ ਪਏ। ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੈਰਿਸ, ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਦੇ ਸਭ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮੱਕੇ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਕੁੱਲ ਵਕਤ ਆਰਟ ਵਿਚ ਬਿਤਾਏਗੀ। ਨਸਲਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸਾਹਿਤ, ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣਗੇ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੌਜੂਦ।ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਰਿਸ ਪੁੱਜ ਗਏ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੀਰ ਵੇਲੈਂਟ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਕੂਲ ਗਰੈਂਡ ਸ਼ਾਮੀਅਰ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰ ਲਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਉਮਰ 16 ਸਾਲ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸਿੱਖੀ। ਇਥੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੌਰਾਨ ਅਪੈਂਡੇਸਾਈਟਸ ਦੀ ਤਕਲੀਫ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੰਮ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਸਕੂਲ ਈਕਲ ਨੈਸ਼ਨੇਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਈ ਜਿਥੇ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਲੂਸੀਅਨ ਸਿਮੋਨ ਸੀ। ਸਿਮੋਨ ਉਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਮੌਰ ਸੀ। ਏਨੀ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇਖ ਕੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ - ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਈ ਨੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣ ਵਾਸਤੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ, ਸਾਡੇ ਤਕਨੀਕੀ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਦਾਦ ਦਿੰਦਾ। ਆਖਦਾ - ਰੰਗ, ਰੂਪ, ਖਿਆਲ, ਦੀ ਆਤਮਾ ਸਾਦਗੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਉਂਦੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਹਾਈ ਫਾਈ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਿਖਾਏ, ਉਪੇਰਾ ਦਿਖਾਏ, ਥਿਏਟਰ ਦਿਖਾਏ, ਲੋਕ ਦੇਖਣ ਕਿ ਪੂਰਬ ਦੀ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਕਿੰਨੀ ਚੰਗੀ ਪਰਿਵਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਖਾਨਦਾਨੀ ਮੁੰਡਾ ਇਸ ਦਾ ਹੱਥ ਮੰਗ ਲਵੇ। ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਉਥੇ ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਦੌੜ ਆਉਂਦੀ। ਪੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਹਾਈ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਉਹ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦਿਖਾਏਗੀ, ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ। ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਆਰਟ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀ, ਉਹੀ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਕਰਦਾ, ਭਾਰਤੀ ਆਰਟ ਦੀ ਉਤਮਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਲੱਗਾ। ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ - ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਪਰ ਸਾਰੇ ਰੈਨੇਸਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਕੀਮਤੀ ਹੈ, ਵਧੀਕ ਵਜ਼ਨਦਾਰ।

ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਲਸਫਾ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੇਰੀ ਘਰ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਮਹਿੰਗੀ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਏਗੀ, ਚਾਹ, ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਏਗੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਲਈ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦਾ ਲੱਭੇਗੀ। ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਫਰੈਂਚ ਵਧੀਆ ਹੋ ਗਈ।

ਮਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਵਿਹਲਾ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਹਮਉਮਰ ਸਿਖਾਂਦਰੂਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ। ਬਾਦਲੇਅਰ ਉਸਦਾ ਪਸੰਦੀਦਾ ਕਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ''ਪੈਰਿਸ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਤਹਿ ਤੋਂ ਉਪਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਹੁਤਾ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ।''

ਹੈਨਰੀ ਮਤੀਸੀ 1894 ਦੇ ਪੈਰਿਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਤੰਗ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ, ਕਚਰਾ, ਰੱਦੀ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਚਾਕੂ ਤਿੱਖੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਕੁੱਤੇ ਮੁੰਨਣ ਵਾਲੇ, ਮੱਛੀਆਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਪਿੰਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਪੰਛੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ, ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੂਲਾਂ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਦਵਾਨ, ਸੀਟੀਆਂ, ਇੰਜਣਾਂ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ, ਕਰੇਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਣ ਅਤੇ ਉਤਾਰਨ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ... ਇਹ ਹੈ ਪੈਰਿਸ ਸ਼ਹਿਰ।

ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਨੰਗੀ ਛਾਤੀ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਭੇਜਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ - ਦੋਹਤੀ ਵਲੋਂ ਪਿਆਰੀ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਤੇ ਇਹ ਤੁਹਫਾ। ਪਿਆਰੀ ਨਾਨੀ, ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਵਧੀਆ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਧੀਆ ਵਧੀਆ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਯੂਪੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਵਾਬ ਅਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਯੂਸਫ ਖਾਨ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਸੀ। ਇਹ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦਾ ਸੁਹਣਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਵਧੀਆ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਬਾਦ ਮੰਗਣੀ ਹੋ ਗਈ।ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸਦਕਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਵਿਕਟਰ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਗਰਭਪਾਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ – ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮਾਂ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਇਟਾਲੀਅਨ ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ ਵੇਲੇ ਵੀ ਮੇਰਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਫੇਰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੀ ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ – ਯੂਸਫ ਭਲਾਮਾਣਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਪੀਘਾਂ ਝੂਟ ਰਿਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ, ਪਾਪਾ ਨੇ ਦੱਸਿਐ। ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪਿਛੋਂ ਤੀਜੀ ਨਾਲ, ਉਹ ਚਾਰ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਮੱਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿਆਂਗੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਥਿਏਟਰ ਪੀਗਾਲ ਵਿਚਲੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇਖਣ ਗਏ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਵਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਸਿਆਣਾ ਬਿਆਣਾ ਬੰਦਾ ਵੀ ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਕਰ ਰਿਹੈ, ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਹਦੀਆਂ ਡਰਾਇੰਗਜ਼ ਇਹਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਨੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ – ਮੇਰੀ ਪੈਰਿਸ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਖਤਮ। ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਚੱਲੀਏ। ਮਾਪੇ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ।ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਇਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹੀ ਤਾਂ ਖਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰੇਗੀ, ਘੋਰ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋਏਗੀ। ਇਥੇ ਜੋ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਉਥੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਖਤ ਲਿਖਿਆ – ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖਾਨਦਾਨੀ ਸ਼ਾਨ ਵਧ ਕੀਮਤੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਪਿਤਾ ਜੀ। ਮੈਂ ਦੁਰਾਚਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਖਲਾਕ ਤੋਂ ਗਿਰੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਘੱਟ ਲੋਕ ਸਮਝਣਗੇ। ਆਪਣੇ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛੁਕ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਖਿਆਲ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ, ਨਾ ਜਾਣ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਜਾਣ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇਥੋਂ ਦੀ ਕਲਾ ਕੇਵਲ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹੈ, ਮੁਰਦਾ। ਭਾਰਤ ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਏਗਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਨੰਤ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ, ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪੂਰਨ ਧੀਰਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਸੂਰਤੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਪੱਛਮ ਵਿਚਲੇ ਸਸਤੇ ਨਕਲੀ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ।

ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਪੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਨਵਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪੱਛਮ ਦੀ ਧੀ ਹੈ, ਸਭ ਅਹਿਸਾਸ ਪੱਛਮੀ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਉਲਟ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੇਸੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ – 1933 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁਫੇਰਿਉਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਤੜਪਣ ਲੱਗੀ। ਉਸਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਿਮੋਨ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇੰਨੇ ਰੌਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਦਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਨੀਰਸ ਸਲੇਟੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਇਸ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਧੁੱਪਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਵੰਬਰ 1934 ਵਿਚ ਚੱਲੇ ਤੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। 1931 ਤੋਂ 1935 ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਖਤ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਉਹ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ, ਨੀਲੇ ਪੀਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਪਰ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਮਾਰਚ 1931 – ਤੂੰ ਐਨਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਆਰਟਿਸਟ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਨਖਿੱਧ। ਮੇਰੇ ਆਰਚਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ।

ਮਈ 1933 – ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਦਮੀ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਐ। ਇਸਦਾ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਏ ਬਗੈਰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਚਿੱਤਰ ਮੈਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਰੱਖ ਸਕਾਂਗੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੱਗਦੀਆਂ ਨੇ, ਜੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਬਣੇ ਬਣਾਏ ਫਰੇਮ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੇਂਟ ਕਰਾਂਗੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੈ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਚਿਤਰ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ।

ਅਗਸਤ 1933 – ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਨਿਖਾਰ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮੂਡ-ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਮੈਨੂੰ ਪਾਗਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਾਊ ਹੋ ਕੇ ਬਰੱਸ਼ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੈ? ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਪੇਂਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਪਰ ਇਹ ਖੌਫਨਾਕ ਹੈ, ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਤਾਕਤਵਰ ਜਜ਼ਬੇ ਦੇ ਤਸਵੀਰ ਸੋਹਣੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇਗੀ? ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਸਮਰਪਣ। ਜੇ ਸ਼ੱਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਰਪਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਮੈਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਪੇਂਟ ਕਰਾਂ ਕਿ ਸ਼ੱਕ ਨਾਲ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਧਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੈ ਮੈਂ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਹਾਂ।

ਅਕਤੂਬਰ 1933– ਮੇਰੀ ਮੁਢਲੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਕਤ ਮੈਂ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਸਮੱਸਿਆ ਨੈਤਿਕ ਹੈ, ਬੌਧਿਕ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸਮਾਨੀ, ਮੈਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਸਾਫ ਦਿਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀਆਂ। ਖੰਡ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੌੜੀ। ਅਨੰਤ ਸੱਚ ਕੀ ਹਨ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਬਥੇਰੀਆਂ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਨੇਕੀ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਬਦੀ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਜਿਹਾ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਵਿਚ ਨੂੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਬੇਚੈਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਜੇ ਮੈਂ ਰੋ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਬੇਚੈਨੀ ਹਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਰੋ। ਮੈਂ ਰੋ ਪਈ। ਦੇਰ ਤੱਕ ਰੋਈ। ਫਿਰ ਕਿਹਾ – ਚੁੱਪ ਕਰ। ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬਰੱਸ਼ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਪੇਂਟ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਪੇਂਟ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ।

ਵਿੱਦਿਆ ਮਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ, ਉਸਨੂੰ ਨਦੀਨ ਵਾਂਗ ਪੁੱਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿਓ। ਵਿੱਦਿਆ ਮੁਢਲੀਆਂ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੜੋਂ ਪੁੱਟਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਹੁੰਦੈ। ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਕੇ ਆਖਿਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਓ ਤਾਂ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਫੈਸਲਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸੀ। ਆਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪ ਕਰਨਾ ਸਫਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਐਲਾਨ ਹੈ। ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਉਪਰ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂ ਹਨ।

ਸ਼ਿਮਲਾ 1935– ਯੋਰਪ ਦੀ ਠੰਢ ਅਤੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਤੋਂ ਮੈਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਸਾਂ। ਇਥੇ ਹਰੇਕ ਚੀਜ਼ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਸਦੇ ਰੰਗ ਮੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਨਾਲ ਬਰ ਨਹੀਂ ਮੇਚਦੇ। ਯੋਰਪ ਦੇ ਰੰਗ ਪੀਲੇ ਨੇ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪੀਲੀ। ਯੋਰਪੀਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ ਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵੀ ਅੱਡ ਅੱਡ ਰੰਗ ਦੇ ਨੇ, ਧੁੱਪ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸ਼ੇਡ ਬਦਲਦੀ ਹੈ। ਗੋਰੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨੀਲਾ-ਜਾਮਣੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ-ਹਰਾ। ਮੇਰਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪੀਲਾ ਹੈ। ਵਾਨ ਗਾਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਹੈ।

ਨਿਊਯਾਰਕ ਦਾ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਰਿਚਰਡ ਐਵੇਦੋ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਫੜਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ – ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹਟਾ ਸਕਦੇ, ਮੈਂ ਬਗੈਰ ਪਰਦਾ ਹਟਾਏ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ 1957 ਵਿਚ ਖਿੱਚੀ ਉਸਦੀ ਮਾਰਲਿਨ ਮਨਰੋ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਮਨਰੋ ਉਸਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਆਈ, ਨੱਚੀ, ਗੀਤ ਗਾਇਆ, ਰੁਮਾਂਸ ਕੀਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਬਾਦ ਥੱਕ ਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਉਦਾਸ ... ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਬਾਕੀ ਬਚਿਆ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਕਤ ਐਵੇਦੋ ਨੇ ਫੋਟੋ ਕਲਿੱਕ ਕੀਤੀ। ਫੋਟੋ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚੰਚਲਤਾ, ਕਾਮੁਕਤਾ ਤੇ ਸਥਾਈ ਦੁਖ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਦ ਜਦੋਂ ਮਨਰੋ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਆਈ, ਇਹ ਫੋਟੋ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਕੀ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਮੌਤ ਫੜ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਉਹ ਛਿਣ ਫੜ ਲਿਆ ਜਿਹੜਾ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸਿਆ। ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮਨਰੋ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਔਰਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਮਨਰੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਰਲਿਨ ਘੜਦੀ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ, ਇਹ ਘੜੀ ਗਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਉਂਦੀ।

ਓਲੀਵਰ ਗੋਲਡਸਮਿੱਥ (1728-74) ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਪੁੰਨ ਐਕਟਰ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਟੇਜ ਉਪਰ ਅਸਲੀ, ਸਾਦਾ, ਦਿਲਖਿਚਵਾਂ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਲੱਗੇ, ਸਟੇਜੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਉਂ ਲੱਗੇ ਜਿਵੇਂ ਐਕਟਿੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ।

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਬਲਦੂਨ ਢੀਂਗਰਾ ਸ਼ੇਰਗਿਲਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਰਿਸ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਲੇਖਕ ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਤੇ ਟਾਮਸ ਮਾਨ ਸਨ। ਢੀਂਗਰਾ ਤੋਲਸਤੋਈ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ, ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਖਦੀ – ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਸੁਪਰੀਮ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਣਥਕ ਯਾਤਰੀ ਹੈ, ਆਰਟ ਪ੍ਰਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰ। ਬੁਰਾਈ ਦੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਤਲਖੀ ਕਾਰਨ ਵੀ ਥਿੜਕਦਾ ਨਾ, ਛੁਪਾਉਂਦਾ ਨਾ, ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਨੇਕੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਟਾਲਸਟਾਇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉੱਤਮ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਨੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਮਾਨਵ ਹਿਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਮੁਖੌਟਾ ਖਤਰਨਾਕ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਤੋਲਸਤੋਈ ਨੂੰ ਕੁਹਾੜੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1934 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਆਈ ਤਾਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮਜੀਠੀਆ ਹਾਊਸ, ਮਹਿਲ ਵਰਗੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਧੜਾਧੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀ ਲਿਬਾਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਾੜ੍ਹੀ ਪਹਿਨਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਵਾਟਰ ਜਰਸੀਆਂ ਭੇਜੇ

ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਰੰਗ, ਡਿਜ਼ਾਈਨ, ਬੁਣਤੀ ਭਾਰਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਵਾਪਸ ਭੇਜਦਿਆ ਲਿਖਿਆ - ਮੈਂ ਹੁਣ ਪੱਛਮੀ ਲਿਬਾਸ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਾਂਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਾਂਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀ ਦਿਸਾਂਗੀ, ਸੁਮੇਰ ਆਪਣੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਖਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆਂ ਕਰਾਂਗੀ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨੀ ਐ ਇਹ? ਨਾਦਾਨ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਸੀ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸੁਹਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਇਹ ਸਾੜ੍ਹੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੀਮਤ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੈ, ਇਸ ਬਦਲੇ ਏਨੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਅਫਸੋਸ।

ਉਹ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਪਹਿਨਦੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦਾ ਬਦਾਮੀ ਰੰਗਾ ਚਿਹਰਾ ਉਘੜੇ। ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਗਰਮੀਆਂ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਦੋ ਕਲਾਕਾਰ ਭਰਾ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਅਤੇ ਸਰਦਾ ਉਕੀਲ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ।1926 ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆਰਟ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ, ਬਿਉਰੋਕਰੈਟ, ਅਕਸਰ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਤਫਰੀਹ ਵਾਸਤੇ ਇਧਰ ਤੁਰੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਇਥੇ ਸਮਰ ਹੋਮਜ਼ ਬਣਾ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਡਿਨਰ ਅਤੇ ਲੰਚ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸੱਦੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ, ਸ਼ਾਮ ਪੈਣ ਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਥਕਾਵਟ ਉਤਾਰਨ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ। ਬਹੁਤੇ ਬੰਦੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਧਰੇ ਲਗਦੇ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੇ ਇਕ ਜੁਆਨ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਲੈ ਆਈ। ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ - ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਮੇਰੇ ਦੋ ਮਨ ਹਨ, ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਮਨ ਦੂਜਾ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਇਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰਾ ਬਦਸ਼ਕਲ ਚਿਹਰਾ, ਚਿਤਰੇ ਜਾਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਤੌਰ ਇਕ ਔਰਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤੇਰੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਆਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਬੀਅਰ ਤੇ ਸ਼ੈਮਪੇਨ ਪੀਂਦੀ ਹਾਂ, ਨੱਚਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ਼ਕ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਆਰਟ ਮੇਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਸਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਤੋੜੇ।ਬੰਦਾ ਸੋਚਦਾ– ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਅਸਾਨ ਹੈ।ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਖ ਦਿੰਦੀ– ਤੈਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਕਿੰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਰਸ਼ੀਦ ਅਹਿਮਦ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਦੋਸਤੀ ਹੋਈ, ਦੇਸ ਵੰਡ ਵਕਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਰੇਡੀਓ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਜਾਣਨ ਦੀ, ਖੋਜਣ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਪਰ ਅਸਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਬੂਲਦੀ, ਕੋਈ ਹਨੇਰੀ ਉਸਨੂੰ ਉਡਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਸੀ ਪਰ ਸਖਤ ਜਾਨ ਏਨੀ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹਰ ਜਜ਼ਬੇ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ।

1932 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੈਲਕਮ ਮਾਸਕੋ ਵਿਖੇ *ਗਾਰਡੀਅਨ* ਅਖਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਸਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਗਲੇਪਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਉਸਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਵਿੰਟਰ ਇਨ ਮਾਸਕੋ* ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਨੌਕਰੀਓਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ *ਸਟੇਟਸਮੈਨ* ਵਾਸਤੇ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਕੱਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਛਿੜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸਦੀ ਬਦਲੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਿਮਲੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤੇ, ਪੂਰੀ ਸਰਕਾਰ ਅਪਹੁੰਚ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡਿਓਂ ਰਾਜ ਕਰੇ, ਅਚੰਭੇਜਨਕ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਹੀ ਸਹੀ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਸਾਹਿਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵਸਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋਏਗਾ, ਇਹ ਰਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਸ ਸ਼ਿਮਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਇਆ ਕਰੇਗਾ। ਇਕ ਇੰਚ ਥਾਂ ਦੇਸੀ ਨਹੀਂ। ਚਰਚ, ਮਾਲਰੋਡ, ਐਤਵਾਰ ਸ਼ਾਮੀਂ ਮਾਲ ਰੋਡ ਉਪਰ ਟਹਿਲਦੇ ਗੋਰੇ ਗੋਰੀਆਂ, ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਬਰੱਸ ਬੈਂਡ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਪਰ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਛਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਫੈਦ ਟੋਪ। ਰੁਤਬੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਬਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਾਈਜ਼, ਹਰੇਕ ਦੇ ਨਾਮ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਤਖਤੀ, ਬਾਹਰੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਸ ਹਸਤੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਥਿਏਟਰ ਵੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਾਟਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਲਮ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਪਲਿੰਗ ਨੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਥੇ ਐਕਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਾਇਸਰਾਇ ਮਹਿਲ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸਿੱਖ ਗਾਰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪੁੱਠੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਲੀਆਂ

ਲਪੇਟੀਆ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਲਾਰਡ ਕਿਚਨਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਹਿਲ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਜਰਾ ਹਟਵਾਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬਰਾਦਰੀ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਹੈ - ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੌੜਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸ਼ਾਰਕਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਕਚਰਾ ਖਾ ਸਕਣ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਜਿਕਰ ਬਾਦ ਵਿਚ ਮੈਲਕਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਜੂਨ 1935 ਨੂੰ ਇਉਂ ਕੀਤਾ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋਈ ਭੈੜੀ ਜਨਾਨੀ ਲੱਗੀ, ਉਸਦਾ ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਨਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਉਸਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਪਰ ਲਾਚਾਰੀਵਸ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਦਾਹੜੀ ਹੈ, ਲੰਮੇ-ਕਮੀਜ਼ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਬੈਲਟ ਕਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਟਾਲਸਟਾਇ ਜੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦਾ ਰੂਸੀ ਕਿਸਾਨ ਹੋਵੇ। ਤਿੱਖੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਦਾਹੜੀ ਉਡਣ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬੀਵੀ ਤੋਂ ਅੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹਨ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਫੇ ਉਪਰ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਛੱਤ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਤਾਰੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਨਿਗਾਹਾਂ ਉਸਦੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਖਬਰ ਦਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਸਨੂੰ ਮੋਟੇ ਸਿਰ ਵਾਲੀ ਕਾਮੁਕ ਕੁੜੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ''ਮੈਂ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ, ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਨੱਚਿਆ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਫੋਨ ਕਰਾਂਗੀ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨੱਚੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬੇਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਬੋਲੀ - ਮੈਂ ਕਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੱਚ ਮੰਨ ਗਈ।

ਮੈਲਕਮ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖਤ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ - ਉਹ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੈ, ਦਿਲਚਸਪ, ਬੁੱਧੀਵਾਨ, ਦਿਲ-ਖਿੱਚਵਾਂ। ਉਸ ਵਰਗਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੁਗਲਖੋਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੇਰਸ ਭੀੜ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਵੀ ਬਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।

ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮੈਲਕਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦਿਖਾਈਆਂ, ਮੈਲਕਮ ਨੂੰ ਦਰਮਿਆਨੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਪਰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਖ ਦਿੱਤਾ - ਤੂੰ ਜੀਨੀਅਸ ਹੈਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਇਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਮੈਲਕਮ ਦਾ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟ ਚਿਤਰਿਆ ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਗੈਲਰੀ ਆਫ ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੈਲਕਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਕੈਨਵਸ ਉਪਰ ਉਤਾਰਨ ਵੇਲੇ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਏਗੀ। ਪਸੀਨੋ ਪਸੀਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਕੇ, ਥੱਕ ਕੇ, ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਜਾਂਗਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲਗਦਾ।

22 ਮਈ 1935 ਦੇ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਦੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ - ਸਿੱਪੀ ਮੇਲੇ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਔਰਤ ਦੇਖੀ, ਅੱਧੀ ਹੰਗੇਰੀਅਨ, ਅੱਧੀ ਭਾਰਤੀ, ਸਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ। ਵਾਰਡਨ ਪਾਰਸੀ ਨੇ ਵਾਕਫੀ ਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ - ਸੇਸਿਲ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਡਾਂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਮੈਨੂੰ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਉਲਝਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲੰਡਨ ਖਤ ਲਿਖਣੇ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਨੱਚਦੇ, ਮੁੜ ਮਿਲਣ ਦਾ, ਫੋਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ। ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਗਜ਼ਬ ਹੈ।

6 ਜੂਨ 1935 - ਪਰਸੋਂ ਆਈ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਨਾਚ ਗਾਣਾ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ, ਖੁਸ਼ ਸਾਂ। ਕੱਲ੍ਹ *ਸਟੇਟਸਮੈਨ* ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਨਾਂ, ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮ ਪੱਤਰ ਚਾਉ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ- ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਵਾਰਡਨ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰਨ ਗਈ, ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ - ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦੇ ਪੋਟੇ ਚੁੰਮ ਲਵਾਂ? ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਅਜਿਹਾ ਦੰਭੀ, ਹੰਕਾਰੀ, ਵਿਗੜਿਆ ਦਿਖਾਵਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਲੱਗਾ ਮੈਨੂੰ ਉਲਟੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।

- ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਸਮਝੋ ਕਿ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਵਾਰੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਦਬਾਅ ਪਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੋਂਠ ਚੁੰਮ ਲੈਂਦੀ। ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ, ਅੱਖਾਂ ਹੇਠ ਦਾਇਰੇ, ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਮੂੰਹ। ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਬੜੀ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਾਣਾ ਖਾਵਾਂਗੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹੱਸਿਆ, ਫਿਰ ਛੱਡ ਆਇਆ।

ਇਹ ਮੈਲਕਮ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ - ਤੂੰ ਨਾਰਸੀਸਿਸਟਿਕ (ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸੁਹਣਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ) ਰੋਗ ਤੋਂ ਪੀੜਿਤ ਹੈ। ਮੈਲਕਮ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ, ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਗਿਆ, ਫਰਕ ਨਹੀਂ।

16 ਜੂਨ 1935 – ਪੌਣੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਮੈਂ ਨਹਾ ਲਿਆ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪੈਂਟ ਕੋਟ ਪਹਿਨਿਆ, ਟਾਈ ਲਾ ਲਈ। ਹਰੀ ਸਾੜ੍ਹੀ, ਲਾਲ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਾਰਡਰ, ਉਹ ਅੱਠ ਵਜੇ ਆ ਗਈ, ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਐਬਨਾਰਮਲ ਵਿਹਾਰ। ਫਿਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਜ਼ੇਵਰ ਉਤਾਰਨ ਲੱਗੀ, ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਇਕੋ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ, ਉਹੀ ਚਕਾਚੌਂਧ, ਅਦਭੁਤ ਮਾਹੌਲ, ਦਸ ਵਾਰ ਦੇਖੋ ਜਾਂ ਵੀਹ ਵਾਰ, ਦਿਲ ਲੁਭਾਊ, ਪਰ ਇਕ ਪਲ ਅਜਿਹਾ ਆਏਗਾ ਹੀ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਖੋਗੇ – ਬੱਸ। ਇਕ ਸਮਾਂ ਆਏਗਾ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਿਝ ਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਲਿਖਿਆ – ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਸਾੜ੍ਹੀ ਪਹਿਨੀ, ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਦੇਖਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ, ਸ਼ਾਂਤ, ਸਿਰ ਝੁਕਾਈ, ਉਦਾਸ।

– ਕੀ ਹੋਇਐ? ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ। ਕੋਈ ਉਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

– ਲੇਟ ਹੋ ਗਈ ਹਾਂ। ਮੰਮੀ ਪਾਪਾ ਝਿੜਕਣਗੇ। *ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਥੱਕਣ ਲੱਗ ਗਿਐਂ,* ਇਹ ਵਾਕ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਦ੍ਰਵ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਉਦੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਨੀਂ, ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਸੋਫੇ ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗਦੀ, ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ, ਘਾਤ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰ ਵਾਂਗ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ, ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ, ਕਦੀ ਕਦੀ ਸਾਹ ਤੇਜ਼ ਚੱਲਣ ਲੱਗਦੇ, ਉਪਰਲੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਉਪਰ ਪਸੀਨੇ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਲਿਸ਼ਕਦੀਆਂ। ਜਾਂਗਲੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਦੀ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਬੁਰਸ਼ ਚਲਾਉਂਦੀ। ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਣਾਉ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਚਿਤਰ ਤਣਾਉ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਉਸਦੇ ਚਿਤਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਰਦਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਮੌਤ ਵਧੀਕ ਛਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਟੁੱਟ ਭੱਜ। ਖੁਦ ਕਦੀ ਗੁਲਾਬ ਜਲ ਵਾਂਗ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਖੁਸ਼, ਨਵਜਨਮੀ ਅਛੂਹ ਰੂਹ, ਕਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ, ਕਦੀ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ, ਇਕਦਮ ਵਲਗਰ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਤਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ ਉਹ ਹੈ ਕੀ। ਕੀ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਹੈ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣ ਸਕੇ? ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਅਜਬ ਮਾਹੌਲ ਤਣ ਜਾਂਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਖਾਣ ਦੀ ਸ਼ੌਕੀਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਉਪਰੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਉਬਲਦੀ ਤਰੀ ਪੀਣ ਲਈ ਬੇਤਾਬ।

ਸਤੰਬਰ 1935 ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਪਸ ਲੰਦਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਉਸਨੇ ਇਉਂ ਚਿਤਰੀ ਹੈ – ਉਸਦਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਲ ਦਿਨ ਢਲੇ ਚੱਲ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਫਰੈਂਚ ਵਿਚ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਰ ਇਕ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਪਹਾੜੀ ਗੱਡੀ ਦੇ ਇੰਜਣ ਨੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ। ਉਸ ਨਾਲ ਬਿਤਾਇਆ ਸਮਾਂ .. ਚੰਗਾ ਵੀ ਸੀ ... ਮਾੜਾ ਵੀ। ਗੱਡੀ ਚੱਲ ਪਈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਦੇਖ ਹੱਥ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਲਵਿਦਾ ਆਖਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਂਗਾ, ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। 1941 ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਚਾਨਕ। ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੀ ਉਮਰ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਦੋਵਾਂ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਖਬਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

1935 ਵਿਚ ਉਸਨੇ *ਪਹਾੜੀ ਮਰਦ* ਅਤੇ *ਪਹਾੜੀ ਔਰਤਾਂ* ਦੋ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਖ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ – ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਮੇਰੀ ਆਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਸਿਆ ਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦਾਸ ਪਰ ਸੋਹਣੇ ਲੋਕ, ਕਾਲੇ ਰੰਗ, ਪਤਲੇ ਸੁੱਕੇ ਜਿਸਮ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤੁਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਾਗਜ਼ ਉਪਰ ਵਾਹੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਅਨੰਤ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ।

1938 ਵਿਚ ਸਰਾਇਆ ਆ ਕੇ ਹੋਰ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਬਣਾਈਆਂ – *ਔਰਤਾਂ, ਤਲਾਬ ਵਿਚ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹਾਥੀ* ਅਤੇ *ਲਾਲ ਥਮਲਿਆਂ ਵਾਲਾ ਵਰਾਂਡਾ* ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ। ਉਸਨੂੰ ਪਹਾੜੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਦੱਖਣੀ ਚਿਹਰਿਆਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦਿਖਾਉਣੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਕਲਾ ਅਤੇ ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕੀਆਂ ਦੇ ਭੇਤ ਪਤਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ – ਦੇਖ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖੁਸ਼ ਪਲ ਸਨ। ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ *ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾਂਦੇ ਦੱਖਣੀ ਪੇਂਡੂ* ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ।

ਗੀਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – *ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ* ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇਖੋ। ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਕੋਈ ਹਾਵ ਭਾਵ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਲੀਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰੀ

ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਰਗਾ ਬਿਲਕੁਲ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਰੁਦਨ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਵਿਛੋੜਾ, ਸਮਰਪਣ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਵੇਲ ਅੱਗੇ ਵਧੇਗੀ। ਕੁਕਨੂਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਗੀਤ, ਗੀਤ ਵਿਚੋਂ ਲਾਟਾਂ, ਲਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਛੀ ਦੀ ਰਾਖ, ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਕੁਕਨੂਸ ਦਾ ਜਨਮ। (ਮਿੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਛੀ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਕਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਕੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ, ਡੱਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕਰ ਢੇਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਬੈਠ ਕੇ ਦੀਪਕ ਰਾਗ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੱਖ ਕਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਕਨੂਸ ਜਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਜਦੋਂ ਮਲਹਾਰ ਗਾਏਗੀ ਤਾਂ ਸੁਆਹ ਵਿਚੋਂ ਜੁਆਨ ਕੁਕਨੂਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਉਡਣ ਲੱਗੇਗਾ।)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖ *ਨਯਨੋਂ ਕੀ ਗੰਗਾ* ਪੜ੍ਹਨਾ ਸਹਾਈ ਰਹੇਗਾ। ਸ਼ਹਿਨਾਈ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗੀ ਦੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ, ਜੀਵਨ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ, ਸਰੋਤਾ ਨਿਖੇੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਧੀ ਦੀ, ਇਹੋ ਉਸਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ, ਇਹੋ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਕੈਨਵਸਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰਿਆ। ਇਕ ਵਿਚ ਉਹ ਐਨ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਰਵੇਂ ਜਿਸਮ ਵਾਲੀ ਜੁਆਨ ਔਰਤ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲ ਹੇਠ ਤੱਕ ਸਰਕਦੇ ਹੋਏ, ਤਾਂਬੇ ਰੰਗਾ ਚਿਹਰਾ, ਗਲ ਵਿਚ ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਹਾਰ, ਕਲਾਈਆਂ ਵਿਚ ਚੂੜੀਆਂ, ਕਲਾਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਔਰਤ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਵੇ। ਸਾਲ 1939, ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਸਿਖਰ ਉਪਰ ਸੀ, ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਉਪਰ ਪਾਲ ਗੋਗੈਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੇਂਟਿੰਗ 1932 ਦੀ ਹੈ, ਖਿੜਕੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਰਾਮ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਗੰਭੀਰ ਮੁਦਰਾ, ਪੂਰਾ ਸਾਦਾ ਲਿਬਾਸ, ਪੇਂਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੱਥ ਵਿਚ ਬਰੱਸ਼ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਪੂਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮਨ ਨਹੀਂ, ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਜਿਸਮ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਮਾਈਕਲਏਂਜਲੋ ਦਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਤਾਦ ਉਸਨੂੰ ਸਕੈਚ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਆਖਦਾ ਹੈ - ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਮਜ਼ਬੂਤ ਲਗਦੈ ਮਾਈਕਲ। ਮਾਈਕਲਏਂਜਲੋ ਉਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਬਰੱਸ਼ ਫੜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਉਸਤਾਦ, ਇਹ ਹੱਥ ਹਥੌੜੇ ਵਾਸਤੇ ਬਣਿਐ, ਪੱਥਰ ਤ੍ਰਾਸ਼ਣ ਵਾਸਤੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਟੈਕਨੀਕ ਵਿਦੇਸੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰੂਹ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਉਸਨੇ *ਗਰੀਬ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਮੰਗਤੀ,* ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਏ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰਸ ਜਾਂ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਧੀਰਜ ਹੈ, ਸਮਰਪਣ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਉਪਰ ਉਸਨੇ 1937 ਵਿਚ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਘਾਹ ਦੀ ਇਕ ਪੱਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਲੱਭ ਪਈ, ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਉਚਾਣਾਂ ਨੀਵਾਣਾਂ, ਖੇਤ ਵਾਹੁੰਦੇ ਬਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਫਿਲਮਾਉਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ, ਸਟੂਡੀਓ ਦੇ ਨਕਲੀ ਹਲ, ਨਕਲੀ ਬਲਦ ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਤਸਵੀਰਾਂ। ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਫਿਲਮਾਉਣਯੋਗ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬੌਧਿਕ ਦਿਮਾਗ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਥਾਹ ਨਹੀਂ ਪਾਈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਆਰਟ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਮਿਲੇ ਹਾਸਲ ਕਰਨ। ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂਉਂਦੀਆਂ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਦੀਆਂ ਧੋਤੀਆਂ ਦੇਖਣ, ਧਾਨ ਦੇ ਖੇਤ ਤੇ ਦਿਨ ਛਿਪਦੇ ਦੀ ਧੂੜ ਫਿਲਮਾਉਣ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਇੰਦਰ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਉਤਮ ਹੈ।

1936 ਵਿਚ ਸਰਾਇਆ ਵਿਖੇ *ਨਿੱਕਾ ਅਛੂਤ* ਅਤੇ *ਬੁੱਢਾ* ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਸਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਹੈ, ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੇਟੇ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਖਣ ਤੇ ਕੀਤੀ। ਪੂਰੀ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ - ਦੇਖ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਸੁਹਣੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ, ਸੋ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਆਰਟ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ।

ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਮੁੰਬਈ ਮਹਾਂਨਗਰ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ, ਕਿਹਾ - ਨਾ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਹਨ ਨਾ ਪੂਰਬੀ, ਦੋਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਚਿੜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਚਕੋਟੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਪਛਾਣ ਪਰ ਮੁੰਬਈ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਈ। ਨਵੰਬਰ 16, 1936 ਨੂੰ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤਾਜ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਸੱਦਿਆ ਜਿਥੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵਾਸਤੇ 20 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਈ। *ਸੰਡੇ ਸਟੈਂਡਰਡ* ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਲ ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਨੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰਿਪੋਰਟ ਛਾਪੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਟ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਜਾਣਨਾ, ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੇਖਣ। ਉਹ ਅਕਾਦਮੀ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਸਟਾਈਲਾਂ ਅਤੇ ਵਾਦਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਿਕਲ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਰਵਾਇਤ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਖੁਰਦਬੀਨੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਕਿੱਤੇ ਵੱਜੋਂ ਵਕੀਲ, ਕਾਰਲ ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਬਾਦ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ।

15 ਜਨਵਰੀ 1937 ਨੂੰ ਬੰਬੇ ਆਰਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ *ਗਰੁੱਪ ਆਫ ਦੀ ਗਰਲਜ਼* ਨੂੰ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ। *ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ* ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਸਾਫ ਤੇ ਸਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ। ਇਸ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰੇ ਨਹੀਂ।

ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਮੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜੰਤਾ ਅਲੋਰਾ ਗੁਫਾਵਾਂ 1819 ਵਿਚ ਲੱਭੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਸਾਲ 1915 ਵਿਚ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਟੇਟ ਦੇ ਪੁਰਾਖੋਜੀ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀਂ ਨਕਲਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖਕੇ ਕਿਹਾ - ਅੱਛਾ, ਇਹ ਹੈ ਅਜੰਤਾ, ਨੀਰਸ ਤੇ ਭਾਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ, ਕਮਜ਼ੋਰ। ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ, ਬੇਜਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾ ਭੈਣ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਅਦਭੁਤ ਥਾਂ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਜਿਸਨੇ ਅਜੰਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ, ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਕੱਟ ਕੱਟ ਵਿਰਾਟ ਬੁੱਤ ਤ੍ਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ, ਅਣਗਿਣਤ ਲੜੀਆਂ, ਚਾਨਣ ਏਨਾ ਕੁ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਝਿਲਮਿਲ, ਤ੍ਰਾਸ਼ੇ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਮਦਾ ਪਾਣੀ, ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਕਲਾ, ਗਜ਼ਬ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਆਖਦੇ ਹਨ *ਬੰਗਾਲ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ* ਅਜੰਤਾ ਅਲੋਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਗਲਤ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਗਰੀ ਹੈ ਤੇ ਬੰਗਾਲ ਛਿਲਕਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਰਟ ਸਮੇਤ ਹਰ ਆਰਟ ਪੈਦਾ ਤਾਂ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਅਚੰਭੇ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੱਦ ਤੋਂ ਪਾਰ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੰਗ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਦੀ ਥਾਹ ਅੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਬਗੈਰ ਕਿਵੇਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਮੇਰੇ ਉਸਤਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਜੰਤਾ ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇ ਘੜਨਹਾਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਸਲਾਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਬੇਅੰਤ ਵੱਡੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਅਸਰੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਅਜੰਤਾ ਵਿਚ ਧੜਕਣ, ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਪਿਆਰ ਜਲਵਾਨੁਮਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਸਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਿਮਲਾ ਆਰਟਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। *ਦ ਹਿੰਦੂ* ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਆਰਟਿਸਟ ਬੌਨੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਹਲਕੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਉਹ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਕੀਲਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿੱਖਣੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਗਰੀਬਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਮੰਗਤਿਆਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮੀ ਕਿਉਂ ਗਾਇਬ ਹੈ? ਮੈਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਜਨਮ, ਪਰਿਵਰਸ਼ ਪੱਛਮ ਦੀ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਿਸੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਜਿਸਮ ਤੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਰੁਚੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਭਾਵੁਕਤਾ ਛੱਡੋ, ਅਸਲੀਅਤ ਚਿਤਰੋ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਲਿਖਿਆ - ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਤਾਂ ਰਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦਏ ਮੈਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਆਦਤ ਸਦਕਾ ਮੈਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ।

ਵਾਪਸੀ ਵਕਤ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਨਾਲ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿਖੇ ਸਟੇਟ ਗੈਸਟ ਵਜੋਂ ਠਹਿਰੀ, ਉਸਨੂੰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਪੁਲਸ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਥਾਂ ਬਨਜਾਰਾ ਹਿੱਲਜ਼ ਦੇ ਅਮੀਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਅੱਠ ਦਸੰਬਰ 1936 ਨੂੰ ਉਦਘਾਟਨ ਮੌਕੇ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਦੋ ਪਹਾੜੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਢਾਈ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਵਿਕੀ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚੰਗੀ ਰਕਮ ਸੀ। ਨਾਇਡੂ ਬਾਬਤ ਲਿਖਿਆ - ਪਿਆਰੀ ਔਰਤ ਹੈ, ਖਤਰਨਾਕ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਰਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜੋ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਠੰਢੇ ਪਰ ਸਾਫ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕਿਊਬਿਕ ਤਜਰਬੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਦੱਖਣ ਦੇ ਹੋਰ ਮਹਿਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਰਾਹਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ ਪਰ ਇਥੇ ਤਾਂ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਧਨਾਢ ਲੋਕ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹੋਰ ਪਰੇ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮਦੁਰਾਇ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਆਰਟ ਨੇ ਮੋਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਨਵਰੀ 1937 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ - ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਫੈਦ ਰੰਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਤਿੱਖੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ। ਮਰਦ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚੇ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸੁੰਦਰ ਹਨ। ਔਰਤਾਂ ਚੋਲੀ ਅਤੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਨੰਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਗਜ਼ਬ, ਕਲਿੱਪ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਾਰੇ ਵਾਲ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ, ਲੰਬੇ ਲੰਬੇ। ਆਦਮੀ ਕੇਵਲ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਧੋਤੀ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ,

ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਸਫੈਦ ਲਿਬਾਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਹਿਸਾਬ ਲਾ ਜਰਾ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹਰਿਆਲੀ, ਖੋਪੇ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਲੰਮ ਸਲੰਮੇ ਰੁੱਖ, ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਲੇ, ਸਾਰੇ ਉਹੋ ਦਰਖਤ ਜਿਹੜੇ ਅਜੰਤਾ ਦੇ ਆਰਟ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਖਲੋਤੇ ਝੂਮ ਰਹੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਨਵਾਬ ਸਲਾਰਜੰਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦਿਖਾਇਆ।ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਰੀਫਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਰਾਇ ਮੰਗੀ, ਬੋਲੀ - ਅੱਛੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਲੇਟਨਜ਼, ਬੁਗਰਾਨਜ਼, ਵੱਤਸ ਕਿਉਂ ਖਰੀਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੇਜ਼ਾਨ, ਵਾਨਗਾਗ, ਗੋਗੈਂ ਮਾਰਕੀਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹੋਣ ? ਮੈਂ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਨਿਜ਼ਾਮ ਸਾਹਿਬ।

ਇਥੋਂ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਨਾਲ ਮਦੁਰਾਇ ਅਤੇ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰਮ ਗਈ, ਦੋ ਦਿਨ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਮੰਦਰ ਦੇਖੇ, ਲਿਖਿਆ - 1500 ਈਸਵੀ ਦੇ ਬਣੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਭਾਰਤੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਕਲਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯਾਤਰੂ ਹੋਰ ਵੀ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਸਫੈਦ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ। ਦੱਖਣ ਦੇਖ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੋਈ ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਯੋਰਪੀਅਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ, ਹਲਕੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਇਧਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਭੈੜੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਬੂਟ, ਸੈਂਡਲ ਨਹੀਂ। ਹੱਥੀਂ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਦੇਸੀ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ, ਦੇਸੀ ਜੁੱਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਥਾਕਲੀ ਡਾਂਸ ਦੇਖੋ, ਇਕੋ ਵਕਤ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਤਾਕਤਵਰ।

ਦੱਖਣ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹਰਾ ਰੰਗ ਵਧੀਕ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਾਮ ਦੇ ਪੱਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਪਦਮਨਾਭਪੁਰਮ ਮਹਿਲ, ਮੱਤਨਚੇਰੀ ਮਹਿਲ, ਕੋਚੀਨ ਦਾ ਕਿਲਾ ਦੇਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਰਟ ਦਾ ਵਧੀਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੰਨਿਆ ਕੁਮਾਰੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜੀ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਖਿਆ, ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਸਭਾ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਇਥੇ ਉਸਦੀ ਕਿਰਤ *ਕੇਲੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ* ਬਣੀ ਤੇ ਮਕਬੂਲ ਹੋਈ। ਗੁਲਾਬੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਪਰ ਗੋਲ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸੁਹਣੇ ਚਿਤਰੇ ਹਨ। ਪਿਛੋਕੜ ਕੇਲੇ ਦੇ ਦਰਖਤਾਂ ਦਾ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਲਾਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਾਅ ਨਾਲ ਰੰਗੀ ਧਰਤੀ, ਕੇਲੇ ਦੇ ਨਰਮ ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਭਾਅ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਕੇਲੇ ਦੇ ਫਲ, ਵੇਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਖਰੀਦਾਰ ਗਾਹਕ, ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਮੇਲਾ ਪਰ ਇਕ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਜਿਸਮ ਪੱਕੇ ਕਣਕਵੰਨੇ ਰੰਗਾਂ ਦੇ, ਅੱਖਾਂ, ਗਾਹਕਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਫੈਦ ਅੱਖਾਂ ਵਿਛਾਈ ਇਉਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਆਮ ਨੂੰ ਖਾਸ ਬਣਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਫੁੱਲ ਫੜ ਕੇ ਖਲੋਤੀ ਕੁੜੀ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੋਚੀਨ ਤੋਂ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਉਜੜੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਹੀਂ ਪਈ। ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਖਰਾਬ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਹਿ ਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਕਰਦੇ ਚਿਤਰੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚਿਤਰ ਹਨ, ਕਾਮ ਕ੍ਰੀੜਾ ਨਹੀਂ। ਆਦਮ-ਕੱਦ ਚਿਤਰ ਵੀ ਹਨ, ਛੋਟੇ ਵੀ। ਪੂਰੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਪੇਂਟ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦਰੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉਪਰ ਚਿਪਕਾਈਆਂ ਹੋਣ।

- ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਹਨ ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਪੂਰੇ ਸਾਦੇ, ਆਦਿਵਾਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਉਦੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਵੋ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ, ਬਣਤਰ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਸੀ। ਅਜੰਤਾ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸਮ ਪਤਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸਮ ਸੁਡੌਲ, ਗਦਰਾਏ, ਭਾਰੇ। ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਵਧੀਆ ਹੈ ਪਰ ਬੁਤਤ੍ਰਾਸ਼ੀ ਕੋਚੀਨ ਦੀ ਉੱਤਮ। ਹਰ ਅੰਗ, ਹਰ ਗਹਿਣਾ ਸੰਪੂਰਨ। ਜੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਸਭ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਫੋਟੋਆਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਵਾਪਸ ਸ਼ਿਮਲੇ ਆ ਕੇ ਉਸਨੇ ਨਵੀਂ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਉਹ ਸੈਂਕੜੇ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀਆਂ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਲਿਆਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਹਾੜੀਏ ਪਹਾੜਨਾ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ ਮਾਡਲਾਂ ਵਜੋਂ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੀ। ਸਾਲ 1937 ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਨਗਾਗ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਥੀਓ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਪੜ੍ਹੇ, ਕਾਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਕੀ ਉਸਦੀ ਉਹ ਤਸਵੀਰ ਦੇਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਖੇਤ ਉਪਰ ਉਡਦੇ ਕਾਂ ਚਿਤਰੇ ਹਨ? ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹਿੰਸਕ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਤਮਕ ਬੇਚੈਨੀ।ਮੈਨੂੰ ਗੋਗੈਂ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਲਗਦੈ ਕਿ ਵਾਨਗਾਗ ਵੱਡਾ ਹੈ।ਥੀਓ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ ਕਿੰਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਫ ਦਿਸ ਰਿਹੈ। ਵਾਨਗਾਗ ਅਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵਧੀਕ ਹੈ।

ਦੁਲਹਨ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਅਤੇ *ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ* ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਉਪਰ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਾਨਗਾਗ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਗੇਰੂਏ ਰੰਗ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਦਿਨ ਢਲੇ ਦੀ ਚੁੰਧਿਆਂਉਂਦੀ ਧੁੱਪ ਵਰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਲਿਬਾਸ।

ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ – ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਧ ਚਿਤਰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਡ੍ਰਾਇੰਗ ਨਾ ਜਾਣਨ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਘੰਟਾ ਭਰ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛ ਲਿਆ – ਇਸ ਵਿਚ ਕੀ ਵਧੀਆ ਹੈ? ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ – ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜੋੜਾ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਤੁਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦਿਨ ਬ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਗਦੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਚਿਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਅਜੇ ਲੋਕ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਮਝਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਰਬਿੰਦਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਅਤੇ ਜੈਮਿਨੀ ਰੋਇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਹੋ ਦੋ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਸਨ।

ਦੱਖਣ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਵੇਲੇ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਅਲਾਹਬਾਦ ਰਹੀ। ਅਲਾਹਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਰ.ਸੀ. ਟੰਡਨ ਅਤੇ ਅਮਰਨਾਥ ਝਾਅ, ਡੀਨ ਆਰਟ ਫੈਕਲਟੀ ਨੇ *ਰੋਰਿਖ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਲਚਰ* ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਫਰਵਰੀ 2, 1937 ਦੀ ਇਸ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਬਾਰੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਬੰਦੇ ਬੈਠੇ, ਉਚੇ ਮੰਚ ਉਪਰ ਮੈਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ। ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੂਰਖ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਪ੍ਰੋ. ਝਾਅ ਨੇ ਮੇਰੇ ਆਰਟ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ। ਮੈਂ ਭੀੜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਆਰਾਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਇੰਨੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਦੇਖੀ ਜਾਣ, ਮੂਰਖ ਤਾਂ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਉਚੀ ਉਚੀ ਹੱਸ ਪਈ ਜਿਥੇ ਹੱਸਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦੁਖਾਂਤ, ਸੰਕਟ, ਉਦਾਸ ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਡੀਨ ਲੰਮਾਂ ਸਮਾਂ ਮੇਰੇ ਚਿੱਤਰ *ਨਿਕਾ-ਅਛੂਤ* ਉਪਰ ਬੋਲ ਬੋਲ ਆਖਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦਾ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ। ਇਹ ਚਿਤਰ ਇਥੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਲਏ ਗਏ, ਪ੍ਰੈਸ ਨੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਊੜੇ ਆੜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗਰੀਬੀ, ਲਾਚਾਰੀ ਦਾ ਬਾਖੂਬ ਸੌਂਦਰਯ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ?

ਅਲਾਹਬਾਦ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ – ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ *ਇਲੱਸਟਰੇਟਡ ਵੀਕਲੀ* ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਅਤੇ ਈਲਾ ਸੇਨ ਦੀਆਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਤਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਇਛਾ ਹੈ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰੋ। ਜਿਹੜੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਭੱਦੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਜਿਹੜੀ ਮਰਜ਼ੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੇਖ ਲਵਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਡੋਬ ਪੈਣ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਸ ਕਿਤਾਬਿਸਤਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਨੇ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਤੋਂ *ਗਲਿੰਪਸਿਜ਼ ਆਫ ਵਰਲਡ ਹਿਸਟਰੀ* ਲਿਖਵਾਈ, ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੋ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ – ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਸੱਚੋ ਸੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ ਖਲਾਰ ਦੇਣਗੇ।

1937 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਦੋਸਤ ਬਣੇ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਅਲੀ ਖਾਂ ਕਿਜ਼ਲਬਾਸ਼ ਅਤੇ ਜਮੀਲ ਅਸਗਰ, ਦੋਵੇਂ ਵਕੀਲ, ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਬਣਿਆ ਤੇ ਜਮੀਲ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ। ਚਮਨਲਾਲ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪਤਨੀ ਹੈਲਨ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਹੋਈ। ਹੈਲਨ ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਰਹੀ। ਹੈਲਨ ਬਾਰੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਨਕਲੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਆਰਟ ਦੀ ਉਸਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈਰਾਨੀਕੁਨ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਕਰਾਮਾਤ ਵਰਗੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਕਲਾਪਾਰਖੂ ਅਕਾਦਮੀਸ਼ੀਅਨ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਵਾਨਗਾਗ ਦੇ ਵਡਿੱਤਣ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਦੇਗਾ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਪਛਾਣਦੀ ਹੈ, ਬਾਖ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਬੀਥੋਵਨ, ਦਾਸਤੋਵਸਕੀ, ਚੈਖਵ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੂਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹਨ।

ਵੱਡੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਉਹ ਮੀਨੀਏਚਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1937 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੇ.ਵੀ.ਕੇ. ਸੁੰਦਰਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਵਿਚਲੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਡਿਨਰ ਦੇ ਸੱਦੇ ਆਉਂਦੇ ਪਰ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਸਤੰਬਰ 1937, ਕਾਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖੋਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਮੇਰੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਕਸੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਦੁਪਾਇਆ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਮੈਂ ਦੋਸ਼ੀ ਸਾਬਤ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਨਾਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਕਰ ਲਉ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ, ਮਿੱਠਾ ਜਿਹਾ ਸ੍ਵੈ-ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਦੇਖ ਕੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਭਰ ਜਾਏ। ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਮਾਡਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬੁਰਕੀ ਹੈ ਇਹ ਇਕ।

ਵੱਡੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਮੀਨੀਏਚਰ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਅਕਤੂਬਰ 1937 ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੇ.ਵੀ.ਕੇ. ਸੁੰਦਰਮ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਅਫਸਰ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਵਿਚਲੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਚਹਿਲ ਪਹਿਲ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸਨੇ ਤੀਹ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। 21 ਨਵੰਬਰ 1937 ਨੂੰ ਕਲਾਪ੍ਰੇਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਖਣ ਆਏ। ਸੁਨਹਿਰੀ ਗੋਟੇ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਤਿੱਬਤੀ ਜ਼ੇਵਰ ਪਹਿਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਖਲੋਤੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤ ਮੰਤਰੀ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਨੇ ਉਦਘਾਟਨ ਕੀਤਾ। ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਪੱਲੇ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਢਕੀ ਹਸਦੀ ਰਹੀ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣਾ ਸ੍ਵੈ-ਚਿਤਰ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹੂਬਹੂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਹੋਈ। ਨਿੰਦਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ, ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਏ, ਲਾਹੌਰ ਨੇ ਇਸਦਾ ਨੋਟਿਸ ਲਿਆ।

ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਆਲੋਚਨਾ ਚਾਰਲਸ ਫੇਬਰੀ, *ਸਿਵਿਲ ਐਂਡ ਮਿਲਟਰੀ ਗਜ਼ਟ* ਦੇ ਕਲਾ ਪਾਰਖੂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ - ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਰੰਗ ਬਰੰਗੀ ਠੀਕ ਦਾਅਵਤ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਹੈ ਯਕੀਨਨ ਆਧੁਨਿਕ ਆਰਟਿਸਟ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਧਾਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਹਿਰ ਹੈ ਬੇਸ਼ਕ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਜਾਵਟ ਹੈ।

ਫੇਬਰੀ ਵੀ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਮਿਊਜ਼ਿਅਮ ਦਾ ਕਿਊਰੇਟਰ, ਪੁਰਾਖੋਜੀ, ਵਿਦਵਾਨ। ਜਿਵੇਂ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਕਾਰਲ ਨੇ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਉਵੇਂ ਲਾਹੌਰ, ਫੇਬਰੀ ਨੇ। ਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਸ ਚੱਲਿਆ? ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਜਿਹੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਸਹੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਯਕੀਨ। ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਕਾਰਲ ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬਰਦਾ ਉਕੀਲ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਵੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਸਦੀ ਤਣੀ ਤਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲਝੇ ਫਿਰਦੇ ਸਾਂ। ਉਹ ਪਿਆਰੀ ਸੀ, ਪਿਆਰ ਕਰਨਯੋਗ ਸੀ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ, ਉੱਚੀ ਕੱਦਾਵਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ। ਅਦਭੁਤ, ਰੱਬ ਵੱਲੋਂ ਵਰੋਸਾਈ, ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲਾਮਿਸਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਪੇਂਟਿੰਗ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਲ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੁਹ ਲੈਂਦੀ ਜਾਨ ਧੜਕ ਪੈਂਦੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਯੋਰਪੀਅਨ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਮਹਾਰਤ, ਜਿਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ, ਉਹ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਸੰਭਵ। ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਏਗੀ।

ਫੇਬਰੀ ਇਕ ਦਮ ਮੌਲਿਕ ਕਲਾ ਸਮਾਲੋਚਕ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਧਰਮ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਰਾਹੀਂ, ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਇਸ ਪਰਦੇ ਹੇਠ ਆਰਟ ਧੁੰਦਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਤੇ ਪਰਦਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਅੰਸ਼ ਲੁਕ ਛਿਪ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਅਨੰਦ ਕੁਮਾਰਸਵਾਮੀ ਵੀ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ ਵਰਗੀ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਹੱਡਮਾਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਸੁਫਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫੇਬਰੀ ਨੇ ਸਿੰਧ ਘਾਟੀ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ। ਰਤਨਾ ਮਾਥੁਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਬਾਦ ਵਿਚ ਇੰਟੀਰੀਅਰ ਡਿਜ਼ਾਈਨਰ ਬਣੀ। ਦੇਸ ਵੰਡ ਵਕਤ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਵਸਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਕਲਾ ਉਪਰ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦਾ, *ਸਟੇਟਸਮੈਨ* ਵਿਚ ਕਲਾਪਾਰਖੂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਅਤੇ ਧਨਰਾਜ ਭਗਤ ਦਾ ਹੁਨਰ ਲੱਭ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ, ਇੰਦਰਾਣੀ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਯਾਮਿਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ ਜਿਹੀਆਂ ਨਰਤਕੀਆਂ ਬਾਬਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਸਾਲ 1950 ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਗੌਤਮ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਗੌਤਮ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉਪਰ ਚੱਲੇ, ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਪੂਰੀ ਤਵੱਜੋ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਪਰ ਕੈਂਸਰ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ 4 ਜੁਲਾਈ 1968 ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਾਜ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਲਾ ਕੇ ਸ਼ਾਮੀ *ਸਟੇਟਸਮੈਨ* ਵਾਸਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁੱਡ ਬਾਇ ਕਹਿ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਦੇਖਿਆ, ਹਮੇਸ਼ ਲਈ ਵਿਦਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਹੈਲਨ ਦਾ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਤੁਹਫੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ *ਰੈਡ ਬਰਿੱਕ ਹਾਊਸ* ਪੇਂਟਿੰਗ ਗਿਫਟ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਜੀਵਨੀ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖੀ। ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸਨੇ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਬਰਾਡਕਾਸਟਰ ਅਸ਼ਫਾਕ ਅਹਿਮਦ 1950 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਇਕ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਬਾੜੀਏ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਬਣਾਈ ਪੇਂਟਿੰਗ ਪਈ ਦੇਖੀ। ਕਬਾੜੀਏ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ – ਕਿੰਨੇ ਦੀ ਦਏਂਗਾ? ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ – ਜੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਫਰੇਮ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿਉ, ਫਜ਼ੂਲ ਤਸਵੀਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣੀ। ਖਰੀਦ ਲਈ, ਅਸ਼ਫਾਕ ਨੇ ਤਿੰਨ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ, ਫਰੇਮ ਵਿਚੋਂ ਤਸਵੀਰ ਕੱਢ ਕੇ ਫਰੇਮ ਕਬਾੜੀਏ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ। ਜ਼ੁਬੇਦਾ ਆਗਾ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਪੁੱਜੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੀ ਪਈ ਹੈ।

ਹੈਲਨ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਚਮਨਲਾਲ ਨਾਲ ਹੜੱਪਾ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦੇਖਣ ਗਈ। ਦੋ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਇਕ ਨੱਚਦੀ ਔਰਤ ਦਾ ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਦੇਖ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਥੇ ਹੀ ਰੁਕੀ ਰਹੀ, ਨਿਹਾਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਐਂਡ ਕ੍ਰਾਫਟਸ ਵਲੋਂ ਲੇਡੀ ਆਰਟਿਸਟ ਆਖ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਦਾਸ ਹੋਈ – ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਰਟਿਸਟ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ। ਹੁਣ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੇਡੀ ਆਰਟਿਸਟ ਹਾਂ। ਲੇਡੀ ਆਰਟਿਸਟ, ਮਰਦ ਆਰਟਿਸਟ ਦਾ ਕੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰੇਗੀ?

14 ਫਰਵਰੀ 1938 ਨੂੰ ਸਰਾਇਆ ਵਿਖੇ ਆ ਕੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਕਾਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – *ਹਰੇ ਛੱਪੜ ਵਿਚ ਨਹਾਉਂਦੇ ਹਾਥੀ* ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ *ਖੇਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ* ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਘਬਰਾਹਟ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੇਖਕ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਅਨੰਦ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਦ ਵਿਚ ਅਨੰਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 1930 ਤੱਕ ਹੀ ਉਹ ਦੰਦ ਕਥਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ – ਜੇ ਮੈਂ ਪੇਂਟਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਬਣਾਈ *ਘੜੇ ਸਮੇਤ ਕੁੜੀ* ਵਰਗੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਪਰਤੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘੀ ਦਿਸੀ ਜਦੋਂ ਆਰਟ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਜੀਦਾ ਬੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਤਣਾਉਪੂਰਨ, ਝੁੰਜਲਾਈ, ਉਤੇਜਿਤ, ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਵਿਚ ਗੁੰਮਸ਼ੁਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ। ਜੁਆਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ, ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬਣਨ ਲੱਗਾ।

ਵਿਕਟਰ ਡਾਕਟਰ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਾਰਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ।ਪਿਤਾ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਾਂ ਵਿਕਟਰ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਖਿਆਫ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸੁਹਣੀ ਸੀ, ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀ ਨਾਲ, ਕਿਸੇ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦੇ ਨਾਲ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਵਿਕਟਰ ਨਾ ਅਮੀਰ ਸੀ ਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਸਕੀ ਮਾਸੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਗੜਬੜ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਉਹੀ ਕਰੇਗੀ ਜੋ ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਸਰਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਖਤ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ – ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ ਮਾਂ ਨੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖੀ, ਫਿਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਤੈਨੂੰ ਪਾਲ ਪੋਸ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਰਟ ਜਾਂ ਵਿਆਹ ਸਦਕਾ ਫਰਜ਼ ਕਰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਆਰਟ ਖਰੀਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਪਤੀ ਉਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ। ਪੈਰਿਸ ਤੱਕ, ਜੋ ਖਰਚਾ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਸ ਬਦਲੇ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਅਕਲ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਾਂ, ਅਫਸੋਸ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਟਰ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਹੈ, ਵਫਾਦਾਰ ਪਤੀ ਰਹੇਗਾ, ਤੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲੇਗੀ, ਤਾਂ ਵੀ, ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮਾਮੂਲੀ ਡਾਕਟਰ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਆਮਦਨ ਵਾਲਾ। ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸਾਲ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਾਂਗਾ? ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਤੈਨੂੰ ਕਿਧਰੋਂ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ। ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਥੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦਫਨ ਜਾਂ ਅਗਨਭੇਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਉਹ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਕਬਰਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਫਨ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਥੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਗੁਲਦਸਤਾ ਤਾਂ ਰੱਖ ਜਾਇਆ ਕਰਨਗੇ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਗਈ ਫੇਰ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਕਿੰਨੇ ਉਦਾਸ ਖਿਆਲ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰੇਗੀ, ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮਰਦ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਗਿਲਣ ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ। ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨਾ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੇ ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਨਕੇਲ ਪਾ ਰੱਖੀ ਸੀ।ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗਰਮ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੰਗੀ ਦੇਖਣੀ ਪੈ ਗਈ ਤਾ ਕੀ, ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪੁਤਰ। ਮਾਂ ਨੇ ਕੱਪੜੇ ਸੀ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਡੀਕਲ

ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਹਿੰਮਤੀ, ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ, ਵਿਅੰਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅੱਗੇ ਗੁਲਾਮ। ਵਿਕਟਰ ਦੀ ਮਾਂ ਇਸ ਵਿਆਹ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਸੀ, ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਵਾਲਾ ਘਰ ਸੀ, ਇਕ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਜੋੜਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਿਕਟਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਭਾਰਤ ਜਾਣਗੇ, ਉਦਾਸ ਹੋਈ। ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਮਾਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਜਾਏਗੀ।

16 ਜੁਲਾਈ 1938 ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਵਾਜੇ ਗਾਜੇ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਕੋਰਟ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਵਾ ਆਏ, ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਪਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਵਿਆਹ ਪਿਛੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਸਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੰਜੀਰ ਵਿਚ ਜਕੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਂਦੀ । ਵਿਕਟਰ ਵਰਗਾ ਚੰਗਾ ਬੰਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਸਾੜ੍ਹੀ ਪਹਿਨਦੀ। ਜੰਗ ਲਗਣ ਵਕਤ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਦਾਸ ਹੋਈ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਮਰੀਜ਼ ਦੇਖਦਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੇਂਟ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ।

ਉਹ ਸੰਕਟ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸੀ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਮਾਯੂਸਕੁਨ ਸਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਡੂੰਘੀ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ ਕਿ ਬਦਨਾਮੀ ਤੋ ਡਰਦਿਆਂ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਖਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੰਦਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰ. ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਛੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਖਤ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇਖਣ ਪਿਛੋਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - ਮੇਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੀ ਜਾਓ, ਸੋਚੋ ਨਾ, ਮਤਲਬ ਨਾ ਕੱਢੋ, ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲੇਗਾ, ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਆਰਟ।

ਉਸਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ - ਮੇਰੇ ਖਤ ਅਗਨਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਖਬਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਸਦਮਾ ਪੁਚਾਇਆ, ਦਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਖਤਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਢੇਰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਬਾਲ ਆਈ ਸਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹ ਪੱਤਰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲੇ ਸਨ, ਆਰਟ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਖਤ, ਵੱਡੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਖਤ।ਜਿਹੜੇ ਖਤ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਆਈ ਸਾਂ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣ ਯੋਗ ਰਾਵਾਂ ਸਨ। ਕੀ ਪਤਾ ਮੇਰੀ ਲਾਉਜ਼ੀ, ਮੈਲਕਮ ਮੁਗਰਿਜ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਈਡਿਥ ਲੈਂਗ ਅਤੇ ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਦੇ ਖਤ ਤੁਸੀਂ ਰੱਖ ਹੀ ਲਏ ਹੋਣ। ਇਹ ਖਤ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਕੇ ਗਈ ਸਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਭੂਤਕਾਲ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਜਾਏਗੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਵਧੀਕ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਛੱਡ ਗਈ ਸਾਂ।

ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਡਿਊਟੀ ਕਰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹਾਂ।

ਦ ਪਟੈਟੋ ਪੀਲਰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਈ, ਆਲੂ ਛਿਲਦੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਰੋਬਦਾਬ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਕਿਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਚਿਹਰਾ ਅਤੇ ਹੱਥ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤਾਂ ਸਿਰਜਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਵਾਨਗਾਗ ਦੀ *ਪਟੈਟੋ ਈਟਰਜ਼* ਵੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਕਟਰ ਲੰਮੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਖਤਰਾ ਭਾਂਪਦਿਆਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸਮੇਤ ਕੋਲੰਬੋ ਦੇ ਰਸਤੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਾਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ - ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸਮਝੋ ਕਿ ਹਿਟਲਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਥੋਂ ਦਾ ਆਰਟ ਬਚਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਥੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਥਰਡ ਕਲਾਸ ਪੱਛਮੀ ਆਰਟਿਸਟ ਆਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੰਦਾ। ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੱਕਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੈ। ਪੈਰਿਸ ਜਰਮਨ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਆਰਟ ਖਤਮ? ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਅਜੇ ਸੰਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਫਰੈਂਚ ਆਰਟ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਘਾਟਾ ਹੋਏਗੀ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਕੋਲੰਬੋ ਰਹੇ ਤੇ ਮੰਦਰ, ਗੁਫਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ, ਫਿਰ ਮਦੁਰਾਇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਦਿਖਾਏ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ, ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਖਲੰਦਾਜ਼ੀ ਲੱਗੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਵਿਕਟਰ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਕਜ਼ਿਨ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਾਇਆ ਸ਼ੁਗਰ ਮਿੱਲ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਇਕ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਕੇ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰ, ਢਾਈ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਦਿਆ ਕਰਾਂਗਾ। ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਵਿਕਟਰ ਨੇ 13ਅਪਰੈਲ 1940, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ, ਇਹ ਖਤ ਪਾਠਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ। ਇਕ ਖਤ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਿੰਨਤਾ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

– ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ, ਮੇਰੀ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੇ ਗਲਤ ਅਰਥ ਕੱਢ ਕੇ ਕਿਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਡਰਦਾ ਸਾਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਦੀ ਕਦਾਈਂ ਖਤ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਵਲੋਂ ਜੋ ਲਫਜ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਦਕਾ ਇਰਾਦਾ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ। ਉਮਰਾਓ ਅੰਕਲ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਲਿਖ ਹੀ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ।

– ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵਧੀਕ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੇ ਉਲਟ ਅਰਥ ਕੱਢ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਇੰਡੀਆ ਆਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਨੂੰ ਉਦੀਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦਮ ਨਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਪੂਰਨ ਅਜਨਬੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਸ਼ਾਇਦ, ਤਾਂ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਵਿਚ ਇਰਵਿਨ ਬੈਕਟੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਮਲੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਮੁਤਾਬਕ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾਂ। ਪਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਸੋਲੀਨੀ, ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਅਤੇ ਹਿਟਲਰ ਵਰਗੇ ਰੋਸ਼ਨ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ, ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਤੁਹਾਡੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਸਹੇੜੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜਿਆ। ਮੇਰੇ ਇਕ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਦੇ ਗਲਤ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

– ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਰੋਕਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਟੀਚਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਕਰੋ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਫਾਲਤੂ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਸੀ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਨਾਲਾਇਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਇੰਨੀਂ ਤਣਾਉਗ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਗਲਤ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਏਗੀ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਕੁਝ ਦਿਆਲੂ ਲਫਜ਼ ਹੁੰਦੇ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਉਲਟਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੋਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਨੂੰ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਮੈਂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਿਸਦੇ ਤੇ ਅਣਦਿਸਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗਦਾ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਵਾਂ, ਕੇਵਲ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਾਂ। ਸੱਚ ਜਾਣਨਾ ਇਹ ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਕਟਮਈ ਦਿਨ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਲਣ ਵਿਚ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਮੈਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਵਰਤਾਰਾ ਉਨਾ ਵਧੀਕ ਭੈੜਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਪਤਨੀ ਅਮਰੀ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਇਸ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ, ਖਾਂਦਾ ਪੀਂਦਾ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੋ ਮੈਂ ਬਣਿਆ ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਖਤ ਮਿਹਨਤ ਸਦਕਾ ਹਾਂ ਨਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਸਦਕਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਵਕਤ ਤੁਸੀਂ ਆਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਸਭ ਤੁਹਾਡੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਸਾਡਾ ਰੇਸਤਰਾਂ ਤਾਂ ਚੱਲਿਆ ਨਾ, ਘਾਟਾ ਪਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਖਤ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹਦੇ ਅਜੀਬ ਅਰਥ ਕੱਢੇ। ਮੈਂ ਬੁਡਾਪੈਸਟ ਵਿਚ ਇਨਾ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ, ਸਿਹਤ ਵਿਗੜਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ – ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਖੇਡ ਆਇਆ ਕਰ, ਤੁਰ ਫਿਰ ਆਇਆ ਕਰ, ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਂਦਾ। ਖਤ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ – ਵਿਕਟਰ ਐਕਸਰਸਾਈਜ਼ ਕਰਿਆ ਕਰ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੰਮਚੋਰ ਹਾਂ। ''ਤੈਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ? ਸਰੀ ਜਾਂਦੈ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕੌਣ ਦੌੜ ਭੱਜ ਕਰਦਾ ਫਿਰੇ?'' ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਭਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਸਰਾਇਆ ਵੱਲ ਚੱਲ ਪਏ, ਲਗਦਾ ਸੀ ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਮਾਹੌਲ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਥੇ ਵੀ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਹੱਦ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਹਰਾਮੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਸੁਸਤ ਸੂਰ ਕਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਖਤਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ? ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹੋ ਲਫਜ਼ ਵਰਤੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਬਾਦ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਿਆ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਮਾਂ ਰੋ ਪੈਂਦੀ। ਅਮਰੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਉਪਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨੋਂ ਨਾ ਹਟਦੇ। ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹੰਝੂ ਮੇਰੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ।

ਕੋਈ ਮਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਮਝ ਜਾਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

– ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਅਮਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੀ ਵਧਾਈ ਦਾ ਕਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ, ਲੱਗਿਆ, ਹੁਣ ਭਲੇ ਦਿਨ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਉਹੀ ਕੁਝ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਦੇ ਮੇਰੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੱਤਕ। ਮੇਰਾ ਨਾ ਸਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਕਦਮ ਮਾਸੂਮ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਮਾਪੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਣ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਅੰਕਲ ਉਮਰਾਉ ਧੀਰਜਵਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਸਦਕਾ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸੁਭਾਅ ਬਦਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲ ਬੋਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਕੰਮ ਲੈ ਲਉ।ਮੈਨੂੰ ਛਾਂਟੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਅਬੋਧ ਬਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਹਾਂ। ਅਮਰੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲੀਏ, ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਸ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾ ਸਮਝੋ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗੁੱਸਾ ਤਿਆਗਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਉਦਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ। ਯਕੀਨ ਕਰੋ, ਭੂਤਕਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਵਾਂਗ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ, ਕਹਾਂਗੇ – ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਥ ਚੁੰਮਦਾ ਹੋਇਆ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਸੁਖਦਾਈ ਹੋਣਗੇ।''

ਇਸ ਖਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਮਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਗਾਲੀ ਗਲੋਚ ਭਰੇ, ਨਫਰਤ ਭਰੇ ਖਤ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਮਾਂ ਦੇ ਖਤ ਦੀ ਨਕਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੀ। ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਬਦਕਾਰ, ਅਪਰਾਧੀ, ਗੰਦੇ, ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਭਚਾਰੀ, ਹੰਢੇ ਹੋਏ ਬਦਮਾਸ਼ ਲਿਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਮੈਡੀਸਿਨ ਦੀ ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ। ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਬਲੱਡ ਟੈਸਟ ਦਾ ਗਲਤ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਲੈਬ ਦੀ ਗਲਤੀ ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਨਾਂ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵਿਕਟਰ ਦੀ ਸਾਜਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਈ ਕਿ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਸਮੇਤ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਦੇ ਯਤਨ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ ਤੇ ਇਕ ਸਾਜਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਕਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਮੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤਦ ਵੀ ਵਿਕਟਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਜਾਨ ਬਚੀ ਸੀ।

ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਰਾਇਆ ਉਹ ਕਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਸਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਏ ਹਨ, ਸੈਟਲ ਹੋਣ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਇਲਾਜ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੱਸੀਆਂ। ਇਥੇ ਮਜੀਠੀਆ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਜਨਵਰੀ 1940 ਵਿਚ *ਦ ਐਨਸ਼ਿਐਂਟ ਸਟੋਰੀ ਟੈਲਰ* ਪੇਂਟ ਕੀਤੀ। ਕਿਰਪਾਲ ਦੀ ਧੀ ਜੋਜੀ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਲੈ ਕੇ *ਪੀਂਘ* ਪੇਂਟ ਕੀਤੀ। ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਡਾਲਮੀਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ – ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਜੋਜੀ ਇਕ ਦਮ ਫੁਰਤੀਲੀ ਹੈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ – ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਮਾਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਦੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ, ਨਿੱਘੀ, ਦਿਆਲੂ ਤੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਮਸਾਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸਕੈਚ ਬਣਾਇਆ, ਇਕ ਹਫਤਾ ਰੰਗ ਭਰਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ। ਬੜਾ ਤੇਜ਼ ਬਰੱਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਗਿਫਟ ਵਜੋਂ ਦੇਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ – ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰੱਖ ਲਉ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ – ਠੀਕ ਐ, ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕਰੇ ਲੈ ਜਾਈਂ।

ਅਕਤੂਬਰ 1940 ਵਿਚ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਯੂਪੀ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗੋਰਖਪੁਰ ਆਇਆ, ਹੁਣ ਉਹ ਬਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਾਮਬੰਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਛੇ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਗੋਰਖਪੁਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਗੋਰਖਪੁਰ ਦੇ ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਦਾ ਕੇਸ ਦਰਜ ਹੋਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ। ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆ। ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਹੋਈ। ਗਿਆਰਾਂ ਅਕਤੂਬਰ, ਮਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹਿਰੂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ, ਹਮੇਸ਼ ਵਾਂਗ ਸੁਹਣਾ। ਉਸਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਕੀਤੇ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਜਦੋਜਹਿਦ ਕਰ ਰਹੀ ਕਲਾਕਾਰ, ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਕਟਰ। ਇਸ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਫੋਟੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਮਜੀਠੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਅਕਸਰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉਤੇ ਜਾਂਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਵੀ ਗਏ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਚੀਤੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਇਸਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚੀ। ਪਲ ਛਿਣ ਵਿਚ ਚੀਤੇ ਦਾ ਕੰਮ ਤਮਾਮ ਹੁੰਦਾ ਸਭ ਨੇ ਦੇਖਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਖਤ – ਮੈਂ ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਲੇ ਹੋਈਏ, ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਡਿਪਰੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਤਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਪਰ ਬੋਝ ਬਣੇ ਹੋਈਏ, ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜਣਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ – ਚਲੋ ਸ਼ਤਰੰਜ ਖੇਡੀਏ। ਸ਼ਤਰੰਜ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਬਰਿੱਜ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾਂ ਉਦਾਸੀ ਵਲ ਸਰਕਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੱਭਣ ਲਗਦੀ ਹਾਂ, ਉਦੀਂ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਦੋ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬੰਦੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸੁੰਨ, ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਜਿਥੇ ਚੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕੀਏ।

ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਪੱਥਰ ਤ੍ਰਾਸ਼ਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਸਾਰੇ ਆਖ ਰਹੇ ਨੇ ਵਧੀਐ, ਮੈਨੂੰ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਤਿੰਨ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਚਾਚਾ ਜੀ ਕਿਵੇਂ ਮੇਲ ਜੋਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬੰਦੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਕਲਮੰਦ ਨਹੀਂ, ਈਰਖਾਲੂ ਹਨ, ਸੌਦੇਬਾਜ਼ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਥੇ ਹੁੰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੱਲ ਉਧੇੜ ਦਿੰਦੇ।

ਜਨਵਰੀ 1941 ਵਿਚ ਕਾਰਲ ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਰਾਇਆ ਆਇਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੇਂਟ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ – ਜਦੋਂ ਇਹ ਕੈਨਵਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਬਾਕੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੁਸ਼ੀ-ਨਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਕਾਰਲ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਨਰ ਵਿਚਲੇ ਗੁਣ ਦੱਸੇ, ਹੌਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਮੁੜ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਗਈ, ਬਰੱਸ਼ ਚੱਲਿਆ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਦ ਫਿਰ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ 14 ਮਾਰਚ 1941 ਦੇ ਦਿਨ ਲਿਖਿਆ – ਖਾਲੀ ਅਹਿਸਾਸ, ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਖਿਝੀ ਹੋਈ, ਤੇਰੇ ਵਾਂਗ ਰੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮਾਰੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੇਰਾ ਸਮਤੋਲ ਵਿਗਾੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਅਖੀਰ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਐ ਕਿ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਨਹੀਂ ਚਿਤ੍ਰਨਾ।

ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਂਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਸਕੈਚ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੱਫਨ ਵਿਚ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਰਬੜ ਨਾਲ ਮਿਟਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਪੱਕੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਲਕੀਰਾਂ ਵਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਕਾਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਬਸੋਹਲੀ ਮਿਨੀਏਚਰਜ਼ ਦੇਖੀਆਂ। ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਮਾਲ ਚਿਤਰੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਗੋਗੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਓਤਾਹੀ(1897) ਦੇਖੋ – ਔਰਤ, ਤੰਗ ਨੀਲਾ ਦੁਮੇਲ, ਹੇਠਾਂ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਪੀਲਾ ਰੰਗ, ਹੈਰਾਨੀਕੁਨ ਸਮਾਨਤਾ। ਉਸਦੀ *ਪਾਸਤੇਰਾਲਾ ਤਹਿਤੀਨੈਸ* (1897) ਦੇਖੋ। ਵਖ ਵਖ ਸਭਿਆਤਾਵਾਂ, ਵਖ ਵਖ ਸਮਿਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਆਰਟ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੌਣ ਮੰਨੇਗਾ ਕਿ ਬਸੋਹਲੀ ਆਰਟ ਅਤੇ ਗੋਗੈਂ ਇਕੋ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਹਨ।

ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ *'ਦ ਯੰਗ ਗਰਲਜ਼* 1932 ਵਿਚ ਬਣਾਈ, ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ, ਇਸ ਸਦਕਾ 1933 ਵਿਚ ਗ੍ਰੈਂਡ ਸੈਲੂਨ ਆਫ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਐਸੋਸਿਏਟ ਚੁਣੀ ਗਈ। ਸਾਲ 1935 ਵਿਚ, *ਥਰੀ ਗਰਲਜ਼* ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿਚ ਬਣਾਈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪੱਛਮ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਪੂਰਬ। ਪਹਾੜੀ ਮਰਦਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਪਾਲ ਗੋਗੈਂ ਨੇ 1888 ਵਿਚ ਜੋ *'ਦ ਸਰਮਨ ਆਫਟਰ ਏ ਵਿਜ਼ਿਨ* ਬਣਾਈ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਜਰਮਨ ਪੇਂਟਰ ਜਿਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸਮਤ ਰਹੀਮ(1904-63) ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਮਿਲੀ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਜੇ.ਏ. ਰਹੀਮ ਅਫਸਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮਿਊਨਖ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੈਲਕਮ ਦਾ ਪੋਰਟ੍ਰੇਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਜੋੜਾ ਕਰਾਚੀ ਵਿਚ ਵਸ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਸਮਤ ਨੇ ਆਰਟਸ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ *ਦੋ ਔਰਤਾਂ* (1960) ਦੇਖੋ। ਦੋ ਜਣੀਆਂ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਦੇਖਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਸਾਫ ਦਿੱਸੇਗਾ। ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ *ਯੰਗ ਗਰਲਜ਼* ਨਾਮ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾ ਕੇ ਵਾਹਵਾ ਖੱਟੀ ਸੀ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਸਮਤ ਲਿਖਦੀ ਹੈ *ਯੰਗ ਗਰਲਜ਼* ਅੰਦਰ ਬੈਠੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਸੀਨ ਹੈ,। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੀਆਂ ਹਨ, ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਬਸ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ, ਇਕ ਗੋਰੀ ਦੂਜੀ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਵਾਲੀ। ਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਸਵੀਰ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਤਾਕਤਵਰ, ਮਰਦਾਨਗੀ ਦੀ ਝਲਕ ਵਾਲੀ।

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਔਰਤਾਂ ਗਰੁੱਪ ਬਣਾ ਕੇ, ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ, ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ। ਹਰ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਕੌਂਸਲ ਹੁੰਦੀ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਇਸਤਰੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਉਹ ਏਨੀ ਦਲੇਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਖੁਦ ਵੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ, ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਧਰ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਰੁਚਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਵਾਂਗ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਆਰਟ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੇਵਲ ਮਰਦਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸੁੰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਸਖਤ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀ।

1941 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਗਏ ਜਿਥੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ, ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇ ਕਰਕੇ ਪਰਤ ਆਏ। 26 ਸਾਲ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਆਰਟ ਟੀਚਰ ਪੈਟਮੈਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਸੱਦਿਆ। ਜੁਆਨ ਹੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇਖੀ, ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕਲਾ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਪੈਟਮੈਨ ਨੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ - ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਦਨ ਸਲੇਡ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਡ੍ਰਾਇੰਗਜ਼ ਸਿਖਣ ਲਈ ਫਿਰ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਬਿਓ ਆਰਟਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲਈ ਭੇਜੋ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਸਲਾਹ ਉਤੇ ਅਮਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਫਿਰ ਜੂਨ ਵਿਚ ਗਏ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜੋ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਦਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ - 1934 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੈਰਿਸੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ, ਇਕ ਦਿਨ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੇਸਤਰਾਂ ਦੇਵਿਕੋ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ, ਹਾਲ ਵਿਚ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ, ਹਰੇਕ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉਸ ਵੱਲ, ਗੂੜ੍ਹੀ ਹਰੀ ਸਾੜ੍ਹੀ, ਸੂਹਾ ਬਲਾਊਜ਼, ਤਿੱਬਤੀ ਗਹਿਣੇ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਇਕਬਾਲ ਨੂੰ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸਟੂਡੀਓ ਦਿਖਾਇਆ, ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਖੂਬ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੋਗੈਂ ਵਰਗੇ ਤਜਰਬੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਵਾਕ ਉਸਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹੇ, ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਦੀਵਾਨ ਚਮਨਲਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਮਿਲੇ, ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਇਥੋਂ ਫੌਜ ਨਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਹੁਣ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਆਰਟ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਠੀਕ ਥਾਂ ਲੱਗਾ। ਵਿਕਟਰ ਵਾਪਸ ਸਰਾਇਆ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਚਮਨਲਾਲ ਹੁਰਾਂ ਕੋਲ ਬਾਦ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੀ। ਇਥੇ ਸੋਵੀਅਤ ਪੇਂਟਰ ਸਵੇਤੋਸਲਾਵ ਰੋਰਿਖ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਰਟਿਸਟ ਨਿਕੋਲਸ ਨਾਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਿਤਾ ਨੇ ਕੁੱਲੂ ਅਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਚਿਤਰ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ 1945 ਵਿਚ ਸਵੇਤੋਸਲਾਵ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਪੋਤੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਦੇਵਿਕਾ ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ। ਦੇਵਿਕਾ ਰਾਣੀ *ਅਛੂਤ ਕੰਨਿਆਂ* ਫਿਲਮ ਰਾਹੀਂ 1936 ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਿਮਲੇ ਆ ਗਈ, ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਪਰ ਪੇਂਟ ਕਿਥੇ ਕਰੇ? ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ, ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜਿੰਨੀ ਸੁਹਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਕਟਰ ਨਾਲ ਇੰਡੀਆ ਆਈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕੋਲ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਧਨੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਫਖਰ ਸੀ, ਅਕਸਰ ਸ਼ੇਖੀਆਂ ਮਾਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਡਿਨਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਹਿਮਾਨ ਆਏ। ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਇੰਦੂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਹੰਗਾਮਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਚੌਧਰਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਇਸ ਛੱਤ ਹੇਠ ਨੀਂ ਰਹਾਂਗੀ। ਇੰਦੂ ਨੇ ਕਿਹਾ - ਠੀਕ, ਹੁਣੇ ਦਫਾ ਹੋ। ਦਸ ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਦਲ ਸਫਰ ਪਹਾੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਤੈਅ ਕੀਤਾ, ਸਵੇਰੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਹੈਲਨ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਇਥੇ ਰਹੀ। ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਇੰਦੂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਦੱਸਿਆ। ਲਿਖਿਆ - ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੋਟੇ ਚੂੜੇ ਯੂਪੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇਜੀ ਕੋਲ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਾ ਇਕ ਸੈਟ ਹੈਲਨ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਆਉਣਾ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਐ। ਤੂੰ ਲਿਖਿਐ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਆਰਟ ਚੰਗਾ ਲਗਦੈ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤੂੰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਸੇ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਹੈਂ। ਅਨਜਾਣ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰੇ, ਰੱਦ ਕਰੇ। ਜਦੋਂ ਉਦਾਸ ਹੁੰਨੀ ਆਂ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਗੋਗੈਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਜੀਵਨੀ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ? ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈ ਈ ਨਹੀਂ। *ਡੀਅਰ ਥੀਓ* ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹ, ਵਾਨਗਾਗ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖਤ, ਕਮਾਲ ਦੇ।

26 ਸਾਲਾ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੈਲਨ ਅਤੇ ਚਮਨਲਾਲ ਜੋੜੀ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਲਾਅ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੋਠੀ ਚਮਨਲਾਲ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਨੇੜੇ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ 21 ਜੁਲਾਈ 1941 ਨੂੰ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ - ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨਾਮ ਦੇ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜੋ ਪਤਨੀ ਸਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਕੋਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੰਚ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦਿਐ। ਦਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿਲਜ਼ਰ ਆਪਣਾ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲਾ ਕਲੀਨਿਕ ਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੇਚਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੈਲਨ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ - ਇਹ ਗੱਲ ਬੰਦ ਕਰ। ਸਿਲਜ਼ਰ ਉਹ ਥਾਂ ਵੇਚ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੂਜੀ

ਵਾਰੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਖਤਮ। ਸੈਰ ਬਹੁਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਕੱਚੇ ਸੇਬ ਕਾਫੀ ਖਾ ਗਈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਦਰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਸੀਦ ਦੇ ਸਪੈਲਿੰਗ reciet ਨਹੀਂ reciept ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

10 ਜੁਲਾਈ 1941 ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ – ਪਿਆਰੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਏਗਨ, ਡਾਕਟਰ ਸਿਲਜ਼ਰ ਦਾ ਕਲਿਨਿਕ ਵਿਕਾਊ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਰੁਕਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਤੂੰ ਦੇਖ ਲਏਂਗੀ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਏਗਾ, ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵੀਂ। – ਖੁਸ਼ਵੰਤ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ *ਟਰੁਥ, ਲਵ ਐਂਡ ਏ ਲਿਟਲ ਮੇਲਾਈਸ* ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ – ਅਜੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਪਤੀ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਵਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੁਹਣੀ ਸੀ ਤੇ ਦਿਲ ਫੇਂਕ ਵੀ। ਨਹਿਰੂ ਉਸ ਉਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਇਸ਼ਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕ ਚਟਖਾਰੇ ਲਾ ਲਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੱਚ ਕਿ ਝੂਠ ਪਰ ਉਸਦੀ ਵਾਸਨਾ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਯੱਕੜ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਸਾਂ ਤੇ ਛੇਤੀ ਸਬੱਬ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਕ ਦੁਪਹਿਰ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਾਹੌਰ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਮੇਜ਼ ਉਪਰ ਬੀਅਰ ਦਾ ਕੇਨ ਅਤੇ ਪਰਸ ਪਿਆ ਸੀ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫਰੈਂਚ ਇਤਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ, ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖਾਨਸਾਮੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਕ ਮੇਮ ਸਾਹਿਬ ਸਾੜ੍ਹੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਈ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ – ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਦੁਪਹਿਰੇ ਲੰਚ ਸਮੇਂ ਆਉਣਗੇ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੇਖਕੇ ਆਪੇ ਫਰਿੱਜ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਆਹ ਬੀਅਰ ਕੱਢ ਲਿਆਈ। ਹੁਣ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖੇ ਸਮਝ ਗਿਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੀ। ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸੜਕ ਪਾਰ ਉਸਨੇ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਿਐ ਤੇ ਮੈਥੋਂ ਮਿਸਤਰੀਆਂ, ਪਲੰਬਰਾਂ, ਦਰਜੀਆਂ ਆਦਿਕ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਪਤਾ ਸੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਮਿਲਾ ਸਕਿਆ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਸ਼ਕ ਕੁਝ ਬੇਸ਼ਰਮ ਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਬੰਦਾ ਨੀਵੀਂ ਪਾ ਲਏ। ਮੱਥੇ ਦੇ ਐਨ ਵਿਚਕਾਰ ਚੀਰਨੀ, ਵਾਲ ਕਸਕੇ ਗੁੱਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ। ਮੋਟੇ ਬੁੱਲ੍ਹ। ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ – ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਐ ਕਿ ਵਧੀਆ ਪੇਂਟਰ ਹੋ, ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਦੀਆਂ ਵਾਟਰ ਕੱਲਰ ਵਿਚ ਬਣਾਈਆਂ ਕੰਧ ਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਲ ਸੈਨਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਿਖ ਰਹੀ ਹੈ।

– ਦਿਸਦਾ ਈ ਹੈ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਹੈ, ਉਹ ਬੋਲੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਭਰ ਹਲੀਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ, ਬੁਰਾ, ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।

ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਮਿਲੇ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਕਸੌਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਆਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਉਦੋਂ ਚਮਨਲਾਲ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੰਚ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ। ਦਰਖਤ ਹੇਠ ਬੀਅਰ ਅਤੇ ਜਿਨ ਦਾ ਦੌਰ ਚੱਲਿਆ। ਬੱਚਾ ਅੱਜੇ ਕੋਈ ਕੋਈ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਸੁਹਣੀ ਸ਼ਕਲ, ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਟੋਏ, ਮੁਤਲਾਸ਼ੀ ਅੱਖਾਂ, ਸਾਰੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਕਿੰਨਾ ਬਦਸੂਰਤ ਮੁੰਡੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ, ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬੀਅਰ ਪੀਂਦੀ ਰਹੀ। ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੇਰੇ ਆਉਣ ਬਾਦ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਗੰਦੀ ਕੁੱਤੀ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਇਸ ਜਨਾਨੀ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਵਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਖਾਵੰਦ ਭਜਾ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਕਥਨ ਸੱਚ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ। ਬੀਵੀ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੜੇਗੀ।

19 ਅਕਤੂਬਰ 1941 ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਾਰਤਾ ਰਿਕਾਰਡ ਹੋਈ ਜਿਹੜੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬਰੋਡਕਾਸਟ ਹੋਈ। *ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਟ ਟੁਡੇ* ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ – ਇੰਡੀਅਨ ਆਰਟ ਆਖਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ, ਇੰਡੀਅਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਪੂਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਕਿਧਰੇ ਬੁੱਤਕਲਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਪੱਛਮ ਦੇ ਕੱਚਘਰੜ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਹੈ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚੋਂ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਦਿਕ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਗਲਤ ਮਲਤ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਹੈ।

ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲੱਗੀ, ਊਠ, ਘੋੜੇ, ਹਾਥੀ, ਮੱਝਾਂ, ਗਾਵਾਂ, ਕੁੱਤਾ, ਕਾਂ, ਜਾਨਵਰ ਚਿਤਰਨ ਵਕਤ ਉਹ ਵਧੀਕ ਸਥਿਰ, ਵਧੀਕ ਤਾਕਤਵਰ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਦੋ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਊਠਾਂ ਵਾਲਾ ਉਸਦਾ ਚਿਤਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਊਠਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਥੀਆਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀ ਅਜੰਤਾ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਗਲਾਂ ਵਾਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਸਾਫ ਦਿਸ ਗਿਆ ਕਿ ਮਾਪੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਰੋਇਆ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਮਲਾ ਅਤੇ ਮਜੀਠਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਖੇਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਖਰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮਾਲ ਰੋਡ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੌਸ਼ ਏਰੀਏ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ, ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸਲੀਮ (ਜਹਾਂਗੀਰ) ਦਾ ਅਨਾਰਕਲੀ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੋਇਆ, ਇਥੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਬੇਗਮ ਨੂਰਜਹਾਨ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਹਾਈਕੋਰਟ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਸਜਾਉਣਗੇ। ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਕਟਰ ਦਾ ਹਸਪਤਾਲ ਹੋਏਗਾ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਅਤੇ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ। ਸੁਫਨਾ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ।ਖੁਦ ਫਰਸ਼ ਦੀ ਰਗੜਾਈ ਕੀਤੀ, ਬੂਹੇ ਬਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪੇਂਟ ਕੀਤਾ। ਮੇਜ਼ ਕੁਰਸੀਆਂ ਲੋੜ ਜੋਗੀਆਂ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਲਿਨਿਕ ਵਿਚ ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ, ਚੈਕਅਪ ਰੂਮ, ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਥਿਏਟਰ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ। ਇਕ ਛੋਟੀ ਫੋਰਡ ਕਾਰ ਖਰੀਦੀ। ਲਾਹੌਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਮਜਲਿਸਾਂ ਲੱਗਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸਿਖਰ ਤੇ ਸੀ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਕਲਾਪਾਰਖੂ ਆ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹਿਤ ਮਜਲਿਸਾਂ ਲਗਦੀਆਂ। ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ। ਮਹਾਂਨਗਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਆਇਆਂ ਦਾ ਚਾਹ ਪਾਣੀ, ਕਾਫੀ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਕਟਰ ਦਸਦਾ ਹੈ - ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰੀ ਉਹ ਖਿੜ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਆਪਣੀ ਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਰਮਿਆਨੀ ਬੁਧੀ ਦਾ ਬੰਦਾ ਉਸ ਕੋਲ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਬੈਠ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸਿਖਿਅਤ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ ਜੁਟ ਗਈ। ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਨਵਸ ਉਪਰ ਉਤਾਰਨ ਲੱਗੀ।

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਲੇਖਕ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਮੰਗਤ ਰਾਇ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਰਟਿਸਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਚੁਗਤਾਈ, ਬੀ.ਸੀ. ਸਾਨਿਆਲ, ਬੇਵਾਂ ਪੈਟਮੈਨ, ਮੇਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਕਿਸ਼ਨ ਖੰਨਾ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਸਭ ਉਥੇ ਸਨ। ਬੰਗਾਲ ਸਕੂਲ ਦਾ ਬੁੱਤਤ੍ਰਾਸ਼ ਸਾਨਿਆਲ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਇ ਦਾ ਬੁੱਤ ਤ੍ਰਾਸ਼ਣ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਸੈਸ਼ਨ ਵਕਤ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਬੁੱਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਦਿੱਤੇ। ਖੁਦ ਉਸ ਕੋਲ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਓ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਆਫ ਆਰਟ ਚਲਾ ਲਿਆ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਲਾਹੌਰ ਸਕੂਲ ਆਫ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ। ਇਸ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਕੇ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਕਰਕੇ ਦਿਖਾਣ। ਅਮਰਨਾਥ ਸਹਿਗਲ, ਦਮਿਅੰਤੀ ਚਾਵਲਾ, ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਨਾਥ ਮਾਗੋ ਇਸ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ। ਸਾਨਿਆਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਹੁਨਰ ਤੋਂ ਬਾਖੂਬ ਵਾਕਫ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਕਸਰ ਉਸਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ। ਰੂਪ ਕਿਸ਼ਨ, ਰਾਇਲ ਕਾਲਜ ਆਫ ਆਰਟ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਗੋਰੀ ਬੀਵੀ ਮੇਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਵੀ ਉਤਮ ਕਲਾਕਾਰ, ਪਿਛੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾ ਵਸੇ ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ *ਫਾਰਮ ਐਂਡ ਸਬਸਟਾਂਸ* ਰਚੀ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਬਰਿਟਿਸ਼ ਅਕਾਦਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾ ਸਕੂਲ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ, ਦੋਵਾਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈ।

ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ - ਜੋ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰਾ ਆਰਾਮਦੇਹ ਵੱਖ ਕਮਰਾ ਹੈ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਨਪਸੰਦ ਖਾਣੇ ਕੁੱਕ ਬਣਾ ਸਕੇਗਾ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਤੇ ਨੋਕ ਝੋਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਪਈਆਂ ਸਭ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਭਿਜਵਾ ਦਿਉ।

ਉਸਨੇ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਾਰਲ ਖੰਡਾਲਵਾਲਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਲਿਟਰੇਰੀ ਲੀਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਗੇ ਬਾਦ ਤਿੰਨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅਜੀਬ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਵਿਕਟਰ ਕਲਿਨਿਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਪਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਦੇਖਿਆ, ਜ਼ਰਦ ਚਿਹਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਮੰਜੇ ਤੇ ਲੇਟੀ ਪਈ ਸੀ। ਦੱਸਿਆ - ਸਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਦੇ ਘਰ ਗਈ ਸਾਂ, ਮੈਡਮ ਕਾਦਿਰ ਨੇ ਪਕੌੜੇ ਖੁਆਏ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੇਟ ਵਿਚ

ਗੜਬੜ ਹੋ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਦੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਵਿਕਟਰ ਦਵਾਈ ਦੇ ਰਿਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਕੇ ਇਕਬਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪੰਜ ਤਰੀਕ ਨੂੰ ਫਿਰ ਗਿਆ, ਵਿਕਟਰ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਦਾਸ। - ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ- ਗੰਭੀਰ। ਸ਼ਾਇਦ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਹੋ ਸਕਦੈ ਕਰ ਰਿਹਾਂ। ਇਕਬਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਹੈਲਨ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਸਣੇ ਲੈ ਆਇਆ।

ਹੈਲਨ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਈ। ਆ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਡਾਕਟਰ ਲਿਆਈਏ। ਡਾ. ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ ਸੀਕਰੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਡਾਕਟਰ ਕੈਲਿਸ਼ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ - ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੱਕ ਖੂਨ ਵਗਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸਰਜਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਮ ਤੋੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ, ਪੰਜ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ 6 ਦਸੰਬਰ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਮਾਪੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ, ਇੰਦਰਾ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਕਲਿਆਣ ਸੁੰਦਰਮ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅਚਾਨਕ ਹੋਇਆ ਕੀ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਸਤ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਖੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਸਫੈਦ ਚਾਦਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ ਪਈ ਸੀ। ਗਰਭਪਾਤ ? ਸ਼ਾਇਦ।

ਗੀਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ - ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਲਫਜ਼ ਰੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਸਨ। ਬਾਰੀ ਥਾਣੀ ਛਿਪਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਿਰਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕੰਧ ਉਪਰ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਬਣਦੇ ਦੇਖੇ, ਪਰਦੇ ਉਪਰ ਨੀਲੇ, ਲਾਲ, ਹਰੇ ਰੰਗ ਉਘੜੇ, ਉਧਰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈਂਦਿਆਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਈ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦਾ ਹਾਫਿਜ਼ ਕਹਿ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਉਸ ਕੋਲ ਰਹਾਂ ਤੇ ਦੇਖਾਂ ਕਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ - ਜਿੰਨੇ ਮੇਰੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲਉ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸਾਂ, ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਛੇ ਤਰੀਕ ਸ਼ਾਮੀ ਪੁੱਜੇ, ਸੱਤ ਨੂੰ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤੇਜ਼ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾ ਤੋਂ ਫੁਰਸਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਲਰ ਗਏ। ਲਾਹੌਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਉਸਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਚੁਣਿਆ।

ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਘਿਰ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਕੁੜੀ ਦੀ ਵੇਲ ਅਧਵਾਟਿਓਂ ਟੁੱਟੀ। ਬਚਪਨ ਹੰਗਰੀ ਵਿਚ, ਜੁਆਨੀ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ। ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਵਾਦੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨਿਰਵਸਤਰ ਕੁੜੀਆਂ ਚਿਤਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਚਿੱਤਰ ਖਿਆਲੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਗਰੀਬ ਕੁੜੀਆਂ, ਵੇਸਵਾਵਾਂ, ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਡਲਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ, ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਨਵਸਾਂ ਤੇ ਉਤਾਰਦੇ। ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਕਾਮਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕੈਨਵਸ ਉਪਰ ਸਨਾਤਨੀ ਪੇਂਡੂ ਭਾਰਤ ਉਤਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਪਸੰਦ ਹਨ ਨਾ ਕੰਮ, ਪਰ ਬੇਵਸ ਹਨ। ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਲਾਚਾਰੀਵਸ ਉਸਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮਾਈਕਲਏਂਜਲੋ ਨੇ ਦਾਊਦ, ਯਸੂ, ਆਦਮ, ਈਵ ਅਤੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਨਿਰਵਸਤਰ ਚਿਤਰੇ, ਨੰਗੇ ਤਰਾਸ਼ੇ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰਗੇਜ, ਕਾਮ, ਲੁੱਚਪੁਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਨੰਗੇ ਚਿੱਤਰ ਦੇਖਕੇ ਪੋਪ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਹੋ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਲਾਕਾਰ ਮਨੋਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ, ਪਾਗਲ, ਨੀਮ ਪਾਗਲ ਹੋ ਕੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ, ਕਈ ਸੀਖਾਂ ਪਿਛੇ ਬੰਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਦਾ ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਟੁੱਟਣਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਚਿਤਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ, ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰੇਗੀ ਜੋ ਮਰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਮਨਮਰਜ਼ੀ, ਹਰੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ।

ਉਸਦਾ ਵਾਕ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ - ਮੈਂ ਕਦ ਕਿਹੈ ਮੈਂ ਸਿਆਣੀ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਨੀ ਆਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਮੂਰਖ ਨੇ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸਮ ਲਪੇਟਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਨਾ ਆਇਆ, ਫੁੱਲ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਤੁਰਤ ਭੱਜ ਕੇ ਦੋਸਤ ਹਾਰ ਲੈ ਆਏ। ਮਾਲ ਰੋਡ ਉਪਰ ਦੀ ਚੱਲ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਰਾਵੀ ਕਿਨਾਰੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ। ਅਰਦਾਸ ਪਿਛੋਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਚਿਖਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਛੁਹਾਈ। ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਲਪਟਾਂ ਉਚੀਆਂ ਉਠੀਆਂ। ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸੇਗੀ। ਕਾਫਲਾ ਪਰਤ ਆਇਆ।

ਸ਼ੋਕ ਸਭਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੁਗਤਾਈ, ਸਾਨਿਆਲ, ਰੂਪਕਿਸ਼ਨ ਤੇ ਮੈਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਸਾਨਿਆਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ - ਵਿਕਟਰ ਉਸਦੇ ਬਚੇ ਰੰਗ, ਬਰੱਸ਼, ਪੇਂਟ ਬਕਸ, ਕੈਨਵਸਾਂ ਦੇ ਗਿਐ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ। ਅਨੰਦ ਭਵਨ ਤੋਂ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ - ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਛਪੀ ਸਾਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਫੋਟੋ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਈ ਹੈ। ਉਸ ਜੀਨੀਅਸ ਨੇ ਅਜੇ ਤਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨਾ

ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਲਾਹਬਾਦ ਵਿਕਟਰ ਤੇ ਮੈਂ ਆ ਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਰਹਾਂਗੇ। ਸਭ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ – ਆਪਣੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਜਵਾਨੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਵੀ ਗਈ ਛੇਤੀ ਦੇਣੀ। ਅਮੀਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ.... ਅਮੀਰ ਰੂਹ.. ਮੈਨੂੰ ਪਤੈ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਵਰਾਸਤ ਛੱਡ ਗਈ। ਹੌਸਲਾ, ਤਾਕਤ, ਮੌਲਿਕਤਾ ... ਇੰਨੀ ਕੁ ਬੱਚੀ ਵਿਚ ਏਨਾ।

ਉਸਨੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਿਉਂ ਬਣਾਈ? ਵਿਕਟਰ ਦਸਦਾ – ਉਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਇਹੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ – ਮੈਂ ਕੰਮ ਕਰਨੈ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੈ, ਕੰਮ ਮੈਂ ਵੱਧ ਕਰਨੈ। ਹਰ ਵਕਤ ਕਾਹਲ ਵਿਚ।

ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਬਤ ਵਿਵਾਦ ਮੌਤ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਮਾਂ, ਮੇਰੀ ਐਂਟੋਨਿਟ ਨੂੰ ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਣ ਲੱਗੇ। ਉਸਨੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ, ਖੁਫੀਆ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ, ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਹਾ – ਵਿਕਟਰ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦਾ ਕਾਤਲ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਲਡ ਬਲੱਡਡ ਮਰਡਰ ਹੈ। ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਂਤ ਰਿਹਾ। ਵੀਹ ਦਸੰਬਰ 1941 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਇੰਦਰਾ ਦੇ ਘਰੋਂ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤ ਅਹਿਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ। ਚਮਨਲਾਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਧੀ ਅਤੇ ਜਵਾਈ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਕੀਤਾ, ਅਜੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ, ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਅਜੇ ਸਦਮੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬੁਰੀ ਹੈ। ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ – ਕੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਆਪ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦੀ।

– ਜਿਹੜੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੱਗਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਸਤਰ ਪੇਂਟਿੰਗਜ਼ ਨਾ ਰੱਖਣੀਆਂ। ਹੋਰ ਵੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਹੀ ਨਾ ਹੋਣ, ਵਖ ਕਰ ਲੈਣੀਆਂ। ਸਰ ਸਿਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖਾਨ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਆਉਣਗੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਨਾ ਪੈ ਜਾਣ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦੇਣੀਆਂ, ਇਥੇ ਚਾਰਲਸ ਫੇਬਰੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਰੱਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਗੁਲਦਾਨ ਵਿਚ ਰੱਖਾਂਗੇ।

8 ਜਨਵਰੀ 1942 ਨੂੰ ਫਿਰ ਚਮਨਲਾਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ – ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਗਲਪਣ ਭਰੇ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਕਾਤਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਸਦਮੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਦਿਮਾਗੀ ਤਵਾਜ਼ਨ ਵਿਗੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਗਲਪਣ ਦੇ ਦੌਰਿਆਂ ਦੀ ਮਰੀਜ਼ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਹਾਲਾਤ ਵਧੀਕ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਵਿਕਟਰ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਉਪਰ ਸ਼ੱਕ ਵਾਜਬ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੇ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਮੇਰਾ ਇਹ ਖ਼ਤ ਦਿਖਾ ਦੇਣਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਸੀ? ਸਰ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ, ਸ਼ੇਰਗਿੱਲ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ। ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਖਾਧੇ ਪਕੌੜਿਆਂ ਕਾਰਨ ਪੇਚਿਸ਼, ਹੈਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਵਧੀਕ ਖੂਨ ਵਗਣ ਕਰਕੇ ਮੌਤ ਹੋਈ? ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਸੱਚ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੂੰ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਫੂਡ ਪਾਇਜ਼ਨਿੰਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਮਹਿਜ਼ ਹਾਜ਼ਮੇ ਦੀ ਖਰਾਬੀ ਦਾ ਕੀ ਵਿਕਟਰ ਕੋਲ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ? ਇਕਬਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ – ਹਾਂ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਸੀ, ਅਜਿਹੇ ਬਥੇਰੇ ਇਲਾਜ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕਿਉਂ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਏਗੀ? ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਰੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਵੀ ਠੀਕ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਹੋਇਆ? ਆਂਤੜੀ ਇਨਫੈਕਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਡੀ-ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਹੋ ਗਈ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ – ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਵਿਕਟਰ ਵਿਰੁੱਧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਵੀ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਤਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ – ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਗਿਆ, ਉਦੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਈ ਨੀ ਸੀ, ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਗਰਭਪਾਤ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ। ਆਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਖੂਨ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਮੇਰਾ ਖੂਨ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹ ਦੇਹ। ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਬਲੱਡ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਦੋਂ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਦਮ ਤੋੜ ਗਈ।

ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਆਖਦਾ ਹੈ, ਗਰਭਪਾਤ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦਸਦੀ, ਉਸਨੇ ਹੈਲਨ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਹੈਲਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਕਟਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਵਿਆਹ ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵੱਡੀ ਧੀ ਈਵਾ ਸੂਦ ਦਾ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋ ਗਈ, ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਗੈਰ ਕਿਸੇ ਨੀਮ ਹਕੀਮ ਕੋਲੋਂ ਕੇਸ ਖਰਾਬ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਵਿਕਟਰ ਦਾ ਇਲਾਜ ਅਜੇ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵੱਡੀ, ਭਾਰੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਲੀਡਿੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਬੀ.ਕੇ. ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਫੋਰੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗਰਭਪਾਤ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੀ। ਗਰਭਪਾਤ ਕੀਤਾ ਵਿਕਟਰ ਨੇ, ਪਰ ਗਲਤ ਹੋ

ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਬਦਨਾਮੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਮੈਡੀਕਲ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸੀ।

ਪੰਜ ਮਾਰਚ 1944 ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਵਿਚ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ – ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਵਿਕਟਰ, ਦੇਰ ਤੋਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਤੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਤਕਲੀਫ ਮਿਲੀ, ਅਫਸੋਸ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਬਿਮਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬੁਰੀ ਹਾਂ। ਉਨੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਖ਼ੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ, ਬਚ ਗਈ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਏਂਗਾ, ਅੰਦਰਲੀ ਸਾਰੀ ਬਦੀ ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕੀਤਾ, ਮਰਨ ਤੱਕ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂਗੀ। ਵਿਹੜੇ ਵਿਚਲਾ ਸੱਤਰ ਸਾਲਾ ਪੁਰਾਣਾ ਦਰਖਤ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਂਦਰਾਂ ਤੋਂ ਖਿਝ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਾਰਾ ਵਿਹੜਾ ਉਸ ਬਿਨਾ ਵੀਰਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਗਈ ਹੈ – ਤੂੰ ਵਿਕਟਰ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ, ਫਲਸਰੂਪ ਤੈਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਨੇ ਨਫਰਤ ਕੀਤੀ। ਦਾਨ ਮੈਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਾਲਮ ਨਾ ਸਮਝਣ। ਮੈਂ ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ। ਪਹਾੜੀ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਦਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ...ਤੂੰ ਕੁਝ ਕਰ। ...ਕੁਝ ਭੇਜ ਦੇਹ।

ਇਥੇ *ਕੁਝ* ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ 11 ਮਾਰਚ 1944 ਨੂੰ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ – ਪਿਆਰੀ ਮਾਮਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਉਦਾਸ ਖ਼ਤ ਨੇ ਬੇਚੈਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਸੀ ਪਰ ਆਖਰੀ ਡਾਕ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆਂ। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਹਾਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਮਾਰੀ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੀ ਨੇ। ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੈ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲਗਦੈ। ਬੱਚੇ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਦੀਵਾ ਬਾਲ ਦਿਉ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਲਪਿਤ ਖਤਰੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੁਹਾਡਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਸਤੇ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਡਰ ਕਲਪਿਤ ਨੇ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੇਹਾ ਚੰਗਾ ਪਤੀ ਮਿਲਿਆ, ਦੋਹਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਸਿਹਤ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਹਿਲ ਮਿਲੇ। ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਤਰਸਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਸਲ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਹਮਦਰਦੀ, ਪਿਆਰ ਮੰਗੋਗੇ, ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਉ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਗੇ, ਵੱਧ ਮਿਕਦਾਰ ਵਿਚ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਕਸ਼ਟ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੋਗੀ ਠੀਕ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਦਿਲ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਲਉ। ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

– ਮੈਂ ਇੰਨੀਆ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਆਦਤ ਪੈ ਗਈ, ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਉਮੀਦ ਹੈ ਵੀ ਨੀਂ। ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਐ, ਜੋ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹਾਂ। ਦਿਲ ਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ, ਜੋ ਮੈਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਜੇ ਸਚਮੁਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ, ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਕਾਲੇ ਡਰਾਉਣੇ ਬੱਦਲ ਸਿਰ ਉਪਰੋਂ ਛਟ ਗਏ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਚੈਨ ਮਿਲੇਗਾ। ਜਲਦੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ 31 ਜੁਲਾਈ 1948 ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਐਂਟੋਨਿਟ ਨੇ ਬੰਦੂਕ ਨਾਲ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲਈ। ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਇੰਦਰਾ ਕੋਲ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ 1954 ਵਿਚ ਮੌਤ ਹੋਈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਧਰ ਮੂੰਹ ਹੁੰਦਾ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ, ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਧੀ ਜਵਾਈ ਲੱਭਦੇ ਲਭਾਂਦੇ ਖੱਜਲ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ।

ਵਿਕਟਰ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, ਕੀ ਕਰੇ। ਲਾਹੌਰ ਛੱਡੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਵਾਰੰਟ ਆ ਗਏ। ਹੰਗਰੀ, ਜਰਮਨ ਦਾ ਦੋਸਤ ਹੈ, ਸੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ, ਵਿਕਟਰ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੁਸ਼ਮਣ – ਸਿਆਸੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਪੁੱਜੋ। ਉਹ ਸਰਾਇਆ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਿਰਪਾਲ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਸੂਖ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਾਮਨੀ ਕਾਰਨ ਬਚ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੰਗਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਬੇਸ਼ੱਕ ਮਾਂ ਅਜੇ ਜਿਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੀ ਜਾਨ ਲਾ ਕੇ ਏਨਾ ਸਖਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਸ਼ੁਹਰਤ ਫੈਲੀ। ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਹਸਪਤਾਲ ਉਸਾਰਿਆ ਜਿਥੇ ਜਣੇਪੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਹਸਪਤਾਲ ਬਣਨਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਦਰਖਤ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪੂਜਨੀਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਇਹ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਵੱਢਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਰੁਕ ਗਿਆ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿਚ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਵਸੇਬਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਉਹੀ ਹਨ। ਖਬਰ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਅਸਰ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸੰਦਾਂ ਸਮੇਤ ਲੋਕ ਆਪੇ ਪਿੱਪਲ ਵੱਢਣ ਆ ਗਏ।

ਗੋਰਖਪੁਰ ਨਹੀਂ, ਸਾਰਾ ਯੂਪੀ, ਨੇਪਾਲ ਤੱਕ ਉਸਦੇ ਜ਼ੇਰੇ ਇਲਾਜ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਮਰਜ ਦਾ ਇਲਾਜ ਉਸ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਫੀਸ ਲੈਂਦਾ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਦਵਾਈ ਦਿੰਦਾ ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਬਰ ਨਾ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕੰਪਾਊਡਰ ਟੌਨਿਕ ਦੀ ਬੋਤਲ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੰਦਾ।

ਉਸਦੀ ਧੀ ਈਵਾ ਦਸਦੀ ਹੈ – ਇਕ ਵਾਰ ਚੋਰੀ ਚੋਰਾ ਤੋਂ ਸਵੀਡਿਸ਼ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਆਏ। ਕੁਝ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ ਵੀ ਨਾਲ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਯਸੂ ਦੀ ਸਾਖੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮਸੀਹੇ ਨੇ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਾਜ਼ਰਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੇਂਡੂ ਔਰਤ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ – ਮੈਂ ਯਸੂ ਮਸੀਹ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੈ।

ਜਿੱਥੇ ਮਜੀਠੀਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਸ ਬਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਰਦਾਰ ਨਗਰ ਸੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ੁਗਰ ਮਿਲ ਦੇ ਅਫਸਰ, ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਲੱਬ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਥਕੇਵਾਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਵਿਸਕੀ, ਬੀਅਰ, ਤਾਸ਼, ਸ਼ਤਰੰਜ ਆਦਿਕ ਖੇਡਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਵਿਕਟਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ। ਪੂਰਾ ਖੁਸ਼ ਮਜਾਜ਼ ਬੰਦਾ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਦ 1954 ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਨਾ ਹੈਦਰੀ ਮਿਲੀ। ਨਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਨੂੰ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ, ਅੰਕਲ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਭਰ ਜੁਆਨ ਹੋ ਗਈ । ਗੁਲਾਮ ਸਫਦਰ ਖਾਨ ਹੈਦਰੀ ਯੂਪੀ ਦੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਨ ਤੋਂ ਸੀ, ਸਰੀ ਤੋਂ ਲਾਅ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ, ਲਖਨਊ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਕੁੜੀ ਮਰਜਰੀ ਰਿੱਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਸੰਤਾਨ ਇਹੋ ਨੀਨਾ ਸੀ। ਨੀਨਾ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ, ਪਿਉ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮਾਂ ਸਮੇਤ ਨੀਨਾ ਇਧਰ ਰਹਿ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਨੀਨਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਵਿਕਟਰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਲੜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨੀਨਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ – ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਦੁੱਗਣੀ ਉਮਰ ਦਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਵਿਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ – ਦੇਖ ਹੁਣ ਮਈ 1954 ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਠਹਿਰ ਜਾ। ਜੇ ਫੇਰ ਵੀ ਤੇਰਾ ਇਹੋ ਫੈਸਲਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ। ਏਨਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਡਰਾਇਆ ਵੀ – ਉਸਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ, ਤੈਥੋਂ ਵੀ ਛੁਡਾ ਲਏਗਾ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਮਾਪੇ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਗਈ ਸਾਂ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ – ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਹਮੇਸ਼ ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ, ਸੋਚਿਆ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਈਵਾ ਆਪੇ ਆ ਟਪਕੀ। ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਸਾਥੀ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਖੇਡਣ ਨੂੰ, ਸੋ ਜੂਲੀਅਟ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਿ ਹਸਦੇ ਹਸਦੇ ਅਸੀਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ। ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ। ਉਸ ਕਾਰਨ ਵਿਕਟਰ ਇੰਡੀਆ ਆਇਆ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ।

ਹੰਗਰੀ ਤੋਂ ਮਾਂ ਸਰਾਇਆ ਆ ਗਈ ਤੇ ਅੱਠ ਸਾਲ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਗਈ। ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਵਿਕਟਰ ਦੀ ਭੈਣ, ਮਿਲਣ ਆਈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਮਾਮਾ ਇਰਵਿਨ ਬੈਕਟੇ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਖੋਜੀ ਆਉਂਦੇ ਡਾਕੂਮੈਂਟਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁਛਦੇ। ਜਿੰਨੀ ਉਮੀਦ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ, ਵਿਕਟਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਤਸੱਲੀ ਦੇ ਕੇ ਤੋਰਦਾ।

ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮੌਤ 1974, ਕਸੌਲੀ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਕਲਾ ਆਲੋਚਕ ਪੁੱਤਰ ਵਾਈਵਾਂ ਸੁੰਦਰਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਜੀਵੰਤ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਗੀਤਾ, ਕਲਾ ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਕਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੈ। ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਧੀ ਨਵੀਨਾ ਹੈ।ਉਨ੍ਹਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸਮੱਗਰੀ ਮੁੱਲਵਾਂਨ ਹੈਂ।

ਜੂਨ 1997 ਵਿਚ 86 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਵਿਕਟਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ। ਡਿਗਣ ਕਾਰਨ ਸੱਟ ਲੱਗੀ, ਬੈਡ ਤੇ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਸਾਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਦਫਨ ਕਰਨ ਗਏ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਮਜੀਠੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸਹਿਜ ਪਾਠ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ, ਕੀਰਤਨ ਉਪਰੰਤ ਅਰਦਾਸ, ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਸਭ ਰਸਮਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਜਨਮ ਵਜੋਂ ਖੁਦ ਈਸਾਈ, ਪਤਨੀ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅੰਤਿਮ ਰਸਮਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਨਾਸਤਿਕ ਹਾਂ, ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।